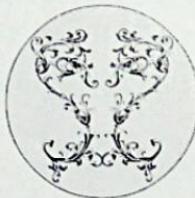

هاجى نۇر ھاجى
چېن گۈگۈڭ

شىنجاڭ ئىسلام تارىخى

مەللىەتلىرى نەشرىياتى

مۇندەر بىچە

- بىزىنچى باب ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونغا تارقىلىپ كىرىشى 100
- 1- بۆلۈم ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشىن ئىلگىرى غەربىي يۈرتىتىكى دىنلار 1
- 2- بۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرقىقىي قىلىشى ۋە دۇنيا مەقىاسىدا تارقىلىشى 14
- 3- بۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونغا تارقىلىپ كىرىشى 23
- ئىككىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى 34
- 1- بۆلۈم قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ ئىچكى-تاشقى جەھەتتىكى كۈرەشلىرى ۋە دىنىي كۈرەشلىرى 34
- 2- بۆلۈم قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى مەزھەپ-لىرى 53
- 3- بۆلۈم ئىسلام دىنى ۋە قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ سىياستى، ئىقتىسادى ھەم مەدەنیيەتى 72
- ئۇچىنچى باب قاراقستان، موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ-نىڭ ئىسلام دىنى 91
- 1- بۆلۈم قاراقستان خانلىقى ۋە يەرلەك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى 91
- 2- بۆلۈم موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى دىنىي سەياسەت 107
- 3- بۆلۈم يۈەن سۇلالسى ھۆكۈمرانلىرى ۋە غەربىي يۈرت مۇ-سۇلمانلىرى 123
- تۆتىنچى باب شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئىسلام دىنى 138
- 1- بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمراننىڭ ئىسلام دىنىنى

260	
2-بۆلۈم دىننىي كتابلار ۋە تارىخي تەزكىرىلەر.....	2
270 ..... دىننىي شەرىئەت ۋە دىننىي ئېقىتساد.....	3
284 ..... دىننىي سەنئەت	4
295 توقۇزىنچى باب باشقا مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىننىي ئېتقادى	
312	
1-بۆلۈم قازاقلارنىڭ دىننىي ئېتقادى	312
2-بۆلۈم قرغىزلارنىڭ دىننىي ئېتقادى	319
3-بۆلۈم ئۆزبىك، تاتارلارنىڭ دىننىي ئېتقادى	325
4-بۆلۈم تاجىكلارنىڭ دىننىي ئېتقادى	334
5-بۆلۈم خۇيزۇلارنىڭ دىننىي ئېتقادى	343
ئۇنىنچى باب چىڭ سۇلالسى دەۋرىدە شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلکىلەر	
نۇتۇرسىدىنىڭ ئىسلام دىننى جەھەتتىكى ئالاقە-مۇناسىۋەتلەر	
356	
1-بۆلۈم چىڭ سۇلالسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى سۇفىزم مەزھىپىنىڭ ئىچكى ئۆلکىلەرگە تارقىلىشى	356
2-بۆلۈم چىڭ سۇلالسىنىڭ نۇتۇرسىلىرىدا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلکىلەردىكى سۇفىزمىنىڭ ئالاقلىرى	371
3-بۆلۈم ئىمام رەببىانى مەزھىپىنىڭ تارقىلىشى	379
چوڭ ئىشلار يىلنامىسى	395

قوبۇل قىلىشى 138	
2-بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئىسلام دىنىنىڭ كېڭى - يىشى 148	
3-بۆلۈم ئىرۋىشى دىن جەمەتى ۋە نەقشىبەندىچىلەر ... 159 بەشىنچى باب يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنىقى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى 172	
1-بۆلۈم سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئىسلام دىنى ..... 172 2-بۆلۈم مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇزىڭ ئۇۋەيىسىيە مەزھىپى 179	
3-بۆلۈم ئىسلام دىنى ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەننېيدى تى 187	
ئالىنچى باب يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى 200	
1-بۆلۈم مەخذۇم ئەزمەم ئەۋلادلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى 200 2-بۆلۈم قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرسىدىكى كۈ- دەش 209	
3-بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ مۇنۇھىز بولۇشى ..... 219 يەتىنچى باب جۇڭغارلار ئىستېلا قىلغان مەزگىلدىكى ئىسلام دىنى 228	
1-بۆلۈم جۇڭغارلار خوجاينلىقىدىكى ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 228	
2-بۆلۈم سىياسىي ۋەزىيەت مالىمان بولغان يىللار ... 240	
3-بۆلۈم قارا تاغلىقلار ھاكىمىيەتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زاۋال تېپى- شى 247	
سەككىز نىچى باب ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئىسلام دىنى ..... 260 1-بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ دىنلىقى ئېتىقادى ۋە دىنلىقى پاتالىيىتى	

كىوش سۆز ئورنىدا

سەيپىدىن ئەزىزى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونۇم رايونى مەملىكتىمىز بويىچە كۆپ مىللەت تارىلىشىپ ئولتۇرالاشقان ئەڭ چوڭ ئاپتونۇم رايون، شىنجاڭ ئۆزىگە خاس تارىخي، جۇغرابىيۇرى مۇھىت خاسىيەتىدىن بۇرۇندىن تارتىپ شەرق مەدەنلىقىسى بىلەن غەرب مەدەنلىقىسى قوشۇلىدىغان، ئالمىشىدىغان جاي بولۇپ كەلگەن. ئىسلام دىنى دۇنياۋى دىن. ئىسلام دىنسىڭ شىنجاڭدا تارقىلىپ، تەرقىقى قىلىپ كېلىۋاتقىنغا 1000 يىلدىن ئاشتى. هازىر دۆلەتتىمىزدە 55 ئاز سانلىق مىللەت بار. ئۇلاردىن 10 مىللەت ئىسلام دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شىنجاڭدا بۇ 10 مىللەتنىڭ ھەممىسى بار. ئاپتونۇم رايونغا تەۋە 13 ئاساسىي مىللەت ئىچىدە ئۇيغۇر قاتارلىق 7 مىللەت ئىسلام دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇمۇمى نوبىيۇسى 9 مiliyonndan ئاشىدۇ. ئىسلام دىنى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان دىن. ئىسلام مەدەنلىقى شىنجاڭنىڭ ئەئەننىڭ تارىخي مەدەنلىقىنىڭ بىر تەركىبىي قىسى ، شۇڭا ئىسلام دىنى ئىلمى تەتقىقاتنى قانات يايىدۇرۇش پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مىللىي ، دىنىي سىياسەتلەرنى توغرا ، ئىزچىل ئىجرا قىلىش ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قولداش ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچيەيتىش ، ھەرمىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ۋەتەننىمىزنىڭ زامانىۋلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشغا قاتىنىشنىڭ قوزغاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ، دۆلەتتىمىزنىڭ ئىسلام دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان دوستلۇقى ۋە ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكىمۇ پايدىلىق .

يولداش حاجى نۇر حاجى بىلەن يولداش چېن گوگۇاڭ بىرلىشىپ يازغان

138	.....	388
—Sarley's life, Little or None, in a day.....		382
139	—Sarley being taught to swim, I wrote.....	482
140	—Sarley finally swimming in water,.....	382
inhaler, the doctor said he should have it every day.....		318
141	—Sarley's birth, my notes.....	318
—Sarley being left by me.....		318
142	—Sarley taking his bath.....	382
—Sarley getting dressed.....		318
143	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
144	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
145	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
146	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
147	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
148	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
149	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318
150	—Sarley getting dressed.....	318
—Sarley getting dressed.....		318

*ساخته شده باید
مورد پذیرش قرار گیرد.*

لطفاً مرا در اینجا راهنمایی نهاده

لطفاً مرا در اینجا راهنمایی نهاده

لطفاً مرا در اینجا راهنمایی نهاده

«شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» مىللەتلەر نەشرىيياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدى . نەشرىيياتىكى مۇھەممەد يۈلداشلار بۇ كىتابنى چىقىرىپ نەھىمەيتلىك ئىش قىلدى. بۇ تارىخ ماتېرىياللىرى تېپسىلىي ۋە چىن، تلى ئۇچام ۋە مېغىزلىق ھەم كەڭ بىلەم خاراكتېرىگە ھەم بىر قەدەر يۇقىرى ئىلمىمى سەۋىيىگە ئىنگە ، كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشقا ئەرزىيەغان ئەسەر. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئېلىمزمىنىڭ ئىسلام دىنى تەتقىقاتىدىكى بەزى بوشلۇقلارنى تولدۇرىدۇ، جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخى، جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى، جۇڭگو ئىدىيە تارىخى ۋە جۇڭگونىڭ غەرب بىلەن مەددەنیيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى ئۆستىدىكى تەتقىقاتلارنى يەنىمۇ ئالغا سۈرۈش رولىنى ئۈينىيەدۇ . بۇ كىتابنىڭ نەتجىسىنى تولۇق مۇئەيەنلەشتۇرۇش كېرەك .

شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تارىخىنى تەتقىق قىلىش داۋاملىق چوڭقۇرلىشىپ بارىدىغان خزىمت بولغانلىقتىن ، بۇ كىتابنى يېزىشتا پىتەرسىزلىكىنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ بۇ كىتابنى تۈزىتىش ۋە تولۇقلاش ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ قىممەتلەر قىكىرىنى ئايىما سلسلىقىنى ئۇمىد قىلىمىز. بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلەشتە، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاکادېمېيىسىدىكى ئەزىز يۈسۈپ، جۇمەخۇن يۈلداشلار زور كۈچ بىلەن ياردەملەشتى، ئۇلارنىڭ خزىمى ئۆرمەتلىشكە ۋە تەشەككۈر ئېيتىشقا ئەرزىيەدۇ. ھەممە يەلن قولنى قولغا تۇزۇشۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايىسى مىللەتلەرنىڭ مەددەنیيەتنى، ئىلىم ئىشلىرىنى راواجىلاندۇرۇش، جۇڭخۇم مەددەنیيەتنى گۈللەندۈرۈش يۈلدى ئالغا باسایلى!

«شنجاڭ ئىسلام تارىخى» نىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نۇسخىلىرى دۆلتىمىز بويىچە شنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنى تارىخى بىر قەدەر ئومۇمۇمىزلىك، سىستېمىلىق بايان قىلىغان تۈنگى مەحسۇس كىتاب . حاجى نۇر حاجى شنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاکادېمىيىسى دىن تەتقىقاتى ئورنىنىڭ سابق مۇئاپتن باشلىقى ، چىن گوڭاڭمۇ بۇرۇن مەزكۇر ئورۇن ئىسلام دىنى تەتقىقاتى ئىشخانسىنىڭ مۇدىرى بولغان . بۇ كىتاب مۇشۇ ئىككى نەپدر يۇقىرى دەرىجىلىك تەتقىقات خادىمىنىڭ ئۇزۇن يىللەق تەتقىقات خىزمىتىدە سىڭدۇرگەن ئەجرىنىڭ جەۋھەرى . ئىككى ئاپتۇر تارىخي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىلمى پۇزىتىسيدە تۈرۈپ ، شنجاڭنىڭ ئۆزىدىكى قەدىمكى مىللەن ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپلىگەن جۇڭگو ، چەت ئەل تارىخ ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىپ ۋە دەلىللىپ ، دۆلتىمىز ۋە خەلقئارادىكى ئىلم ئەھلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى ئەتقىجلەرىدىن پايدىلىنىپ ، شاكىلنى تاشلاپ مېغىزىنى ئېلىپ ، ياللىنى تاشلاپ راستىنى ئېلىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ شنجاڭ رايونىغا كىرىش ، تارقىلىش ۋە ھەرقايىسى تارىخي دەۋولەردا تەرەققىي قىلىش جەريانى ھەم ئالاھىدىلىكىنى ئېينەن بايان قىلغان ، شنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مىللەي ئالاھىدىلىكىنى ۋە مەدەننەيت ئالاھىدىلىكىنى تېچىپ بەرگەن . شنجاڭدىكى ئىسلام دىنى بىلەن غەربىي ئاسىيا ، ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىنىڭ تارىخي مۇناسىۋەتلىنى تەھلىل قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى بولۇپمۇ شنجاڭ بىلەن دۆلتىمىزنىڭ ئىچكىرى جايلىرىنىڭ ئىسلام دىنى جەھەتتىكى مۇناسىۋەتى ، كەلدى - باردىسىنى تەكشۈرگەن ، دۆلتىمىزنىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەدرىجىي بىرلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغان تارىخي يۈزلىنىشنى دەلىللىگەن . بۇ كىتاب شنجاڭدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى ئىجاد قىلغان مەدەننەيتنىڭ جۇڭخۇا مەدەننەيتنىڭ تارىخي خەزىنىسىنى بېيتىپلا قالماستىن ، دونيا ئىسلام مەدەننەيتنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇنۇ ئارىخى تۆھپە قوشقاڭلىقىنى كۆرسىتپ بېرىدۇ .

بىرىنچى باب ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونغا تارقىلىپ كىرىشى

1 - بۆلۈم ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشىنىڭ ئىلگىرىكى
غەربىي يۇرتىسى دىنلار

شىنجاڭ قەدىمكى زاماندا "غەربىي يۇرت" دەپ ئاتلاتى، ئۇ خەن،
ئاك سۇلالىلىرىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ بىر بۇتۇن زېمىننىڭ ئايىلىماس
تەركىبىي قىسى بولۇپ كەلگەن. شىنجاڭ ئۆزىگە خاس ئۇزۇزەل تارىخى
شارائىقا ۋە جۇغرابىيلىك مۇھىتقا ئىگە، ئۇچ چوڭ ناغ تىزمىسى ئىككى چوڭ
ئۇيىمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ. جەنۇب تەرمىتە كۆئىنلۈن ناغ تىزمىسى، شىمال
تەرمىتە ئالتاي ناغ تىزمىسى بار، تىيانشان ناغ تىزمىسى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا
قىسىنى كېسب ئۆتىدۇ : ئۇچ چوڭ ناغ تىزمىسى ئوتتۇرسىدا جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى تارىم ئۇيىمانلىقى، شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئۇيىمانلىقى بار.
تىيانشان، كۆئىنلۈن، قاراقۇرۇم قاتارلىق ناغ تىزمىلىرى كېسىشپ ئۆتىدىغان
جايدا، قەدىمكى زاماندا "كۆكتارت" دەپ ئاتالغان پامر ئېگىزلىكى
شەكلەنگەن. بۇ يەرنى مەنبە قىلىپ، ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى دەريا
— تارىم دەرياسى ھاسىل بولغان. تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدە تىيانشاندىن
باشلىنىپ، بالقاش كۆلگە قۇيۇلدىغان ئىلى دەرياسى بار، ئۇنىڭدىن باشقا،
يەنە ئالتاي تېغدىن باشلىنىپ، شەرقتنى غەربىكە. ئېقىپ زايisan كۆلگە
قۇيۇلدىغان ئېرتىش دەرياسى بار. قەدىمدىن تارتىپ تارىم ئۇيىمانلىقىدىكى
بوستانلىقلار ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسىدىكى كەڭ يايلاقلار ئېلىمىزنىڭ
غەربىي شىمالىي رايوندا ياشغۇچى مىللەتلەرنىڭ دېقاڭچىلىق، چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللۇنىپ ۋە تىرىكچىلىك قىلىپ راواج تېپىشى

smaller units, there, which, however, are not fully
defined, probably because relatively few larger mammals
are available there, although they are not so rare as the
Lion or elephant, and also, perhaps, because in the smaller
game reserves the Zulu cattle population is generally lower and
therefore the animals are considerably more numerous.
In addition to the small antelope, there are also other
smaller units, such as Bushbuck, Reedbuck, Klipspringer,
and others of this size, probably, in Zululand, mostly
in savannah regions, especially in bushy thicket or bush
scrub, Zulu cattle possibly providing the habitat, though
there is evidence enough to suggest concentrations in savannah
regions, while, however, only occasionally does this occur
as a result of Zulu cattle, natural causes, animals being shot
because they are a pest, or because they are causing damage
to crops, particularly to maize, according to what I have
seen!

Thus, the smaller units, which are the most numerous,
consist of Klipspringer, Reedbuck, Bushbuck, and
the like, and the larger units consist of Bushbuck, Reedbuck,
Klipspringer, and the like.

Дин ئادдиي حالدا تېبىتىكە چوقۇنۇشتىن ۋە ھەممە نەرسىدە جان بولىدۇ، دەيدىغان قاراشتىن تەدرىجىي حالدا ئىلگىرىلىپ توپىم ئېتقادى، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، ھەمتا ئىلاھقا چوقۇنۇش شەكلىگە تەرەققىي قىلغان. بۇ چوقۇنۇش شەكلىلىرى ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ۋۇجۇدقა كەلگەن شامان دىنىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. شامان دىنى قەدم زاماندا شىمالىي ئاسىيا رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان ئېپتىدائىي دين ىسى. ئۇ چاغدا ئېپتىدائىي جەمئىيەت يىمىرىلىشكە يۈزەنگەنلىكتىن، كەسپىي داخان، پېرخونلار بارلۇققا كەلگەن. ئادەته توڭۇسلار ئۇلارنى "شامان" ياكى "قامان" دەپ ئاتاشقان، بۇنىڭ مەنسى "ھاياجانلىنىپ تىننم تاپىمايدىغان ئادەم" ياكى "قەھر - غەزەپلىك ئادەم" دېكەنلىك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كەسپىي پائالىيەتى سەكەرپ باخشلىق قىلىش بولغاچقا شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان. شامان دىنى ئاسمان ئۆستۈنكى دۇنيا، ئۇنىڭدا ئىلاھلار تۈرىدۇ: يەر يۈزى ئۇتۇرا دۇنيا، ئۇنىڭدا ئىنسانلار تۈرىدۇ؛ دوزاخ بولسا تۆۋەنكى دۇنيا، ئۇنىڭدا ئالۋاستىلار تۈرىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ دىن "تەڭرى" نى ھۆرمەتلىك ئىلاھ دەپ بىلگەن. تەڭرىگە چوقۇنۇشنى ئالدىنىقى شەرت قىلىپ، تۈرلۈك ئېپتىدائىي ئېتقاد ساقلاپ قېلىغان. باخشلىق قىلىدىغان شامانلار ئىلاھقا (ئاسماңغا) قاراپ سەكەرەش، ئىلاھنى ئاسمانىدىن چۈشۈرۈشكە ئوخشاش پېرخونلۇق ئۆسۈللەرى ئارقىلىق ئىلاھ روھى بىلەن ئالاقلىشىپ، ئاپەتنى يوقىتىش ئۈچۈن ئائەت - ئىبادەت قىلغان، مول ھوسۇل ئۈچۈن دۇئا قىلغان. بۇ خىل ئېپتىدائىي دىن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى غەربىي يۈرتەكا كېلىپ پائالىيەت قىلغان شىمال كۆچمەن مىللەتلەرى، مەسىلەن، ھون، سىيانپى، جۇرجان، قاڭقىل (ئېڭىز ھارۋىلىقلار)، تۈرك، ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ئارسىدا ئۆمۈمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان، ھەمتا بىرمۇنچە مىللەتلەر دە ئۇنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى ھېلىمۇ مەۋجۇت.

ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدم قويغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئۇرۇق - قېبىلە دىنى تەدرىجىي حالدا مىللەت - دۆلەت دىنغا ئوتىكەن. يەنىمۇ

ئۈچۈن تېبىسى شارائىت يارىتىپ بېرىش بىلەنلا قالماي، شىنجاڭ جۇڭگو
 بىلەن غەرب ئەللەرى ئۇتتۇرسىدىكى قاتناش يولىنىڭ مۇھىم تۈكىنىڭ
 جايلاشقانلىقى، قەdim زاماندىكى قۇرۇقلۇق " يىپەك يولى " چوقۇم بېسىپ
 ئۇتتىغان جاي بولغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللەرى ئۇتتۇرسىدا
 مەدەنئىت ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن كەڭ تارىخ سەھىسى ئېچىپ بەرگەن.
 دىن - مەدەنئىت ئالماشتۇرۇشنىڭ بارومېتىرى. ئىنسانلار جەمئىيتدە،
 دىن - كىشىلەرنىڭ تېبىئەتنى تاشقىرى نەرسىگە بولغان ئېتقادى. دىن
 جەمئىيەت تارىخىدىكى بىر خل ھادىسە سۈپىتىدە، ئىنسانلارنىڭ ئېڭى
 تەرقىقى قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن پەيدا بولغان. دىن
 ئېپتىدائىي كوممۇنا دەۋرىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتدا بارلىقعا
 كەلگەن، ئۇ ئېپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىستېخىلىك
 كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشلەردە تاجىز كەلگەنلىكى ۋە ئاماالتىز قالغانلىقنىڭ
 ئىنكاسى. قەdim زاماندىكى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن قارايدىغان بولساق،
 ئازچىلۇكىيە تەقىقاتى بۇنىڭدىن تەخىنەن 4000 يىل ئىڭلىرىلا ئېپتىدائىي
 دىننى ئائىنىڭ مەۋجۇت ئەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايىسى
 جايلىرىدا قەdimىكى قەبرىلەردىن تېبىلغان بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش
 بۇيۇملۇرى ئەينى زاماندا كىشىلەردىن روح ۋە ئۆلگەندىن كېيىنى تۇرمۇش
 توغرىسىدىكى ئائىنىڭ پەيدا بولغانلىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تىيانشاننىڭ
 شىمالىدا كۆچمن چارۋىچىلىق قىلغان ساكلار ئېچىدە، دىننى ئائىنىڭ
 ئىپادىلىنىشى ناھايىتى روشەن بولغان. شۇ زاماندا ساكلار ئېپتىدائىي
 تۇرۇقداشلىق جەمئىيەتدىن سىنپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈۋاتاتىنى، ساڭ
 ئاقسوڭە كلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ تاشقى شەكلى ھەشمەتلىك بولۇپلا قالماي،
 دەپنە بۇيۇملۇرمۇ ناھايىتى مول بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى جايilarدىن
 تېبىلغان قىياتاش رەسىملىرىدە ئېپتىدائىي تۇرۇچىلىق ۋە كۆچمن چارۋىچىلىق
 تۇرمۇش مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن، ئۇلاردىمۇ ئېپتىدائىي دىننى ئاك ئەكس
 ئەتتۇرۇلەنگەن. ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئېپتىدائىي

دۇنياۋى دىن مىللەت - دۆلەت دىنى ئاساسدا بارلىققا كەلگەن، يەندە كېلىپ مىللەت ۋە دۆلەت چىڭرىسىدىن ھالقىپ، دۇنيا سىقياسىدا كەڭ تارقالغان دىندۇر. ئۇچ چوڭ دۇنياۋى دىن (بۇددا دىنى، خristian دىنى ۋە ئىسلام دىنى) ئىچىدە بۇددا دىنى ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، شۇنداقلا شىنجاڭغا ھەممىدىن بۇرۇن تارقىلىپ كىرگەن دۇنياۋى دىندۇر.

بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى گاوتاماسىددارتا (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 483 - 563 پ. يىلى ئۆتكەن) بولۇپ، رىۋايدەت قىلىنىشچە، ئۇ ھىندىستان بىلەن نېپال چىڭرىسىدىكى ساكىيا قەبلىسىنىڭ شاهزادىسى ئىكەن. ئۇ 29 يېشىدا راھىب بولۇپ تائەت - ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەتتە يىلدا " بۇددا " (ئۇيغانغۇچى دېگەن مەننەدە) بولغان، ئۇ " ساكىيامۇنى " دېپمۇ ئاتالغان (بۇنىڭ مەنسى " ساكىيا قەبلىسىنىڭ زاھىدى " دېكەنلىك بولىدۇ). ئۇ ھىندىستاننىڭ ھەرقايىسى جايىلىرىدا 40 نەچچە يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ دىن تارقاتقان. ئۇنىڭ دىنىي ئەقدىسى ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇپ ئۆلۈشى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئازاب، ئازابنىڭ مەنبىسى تۈرلۈك ئاززۇ - ھەۋەس، ئاززۇ - ھەۋەسنى كۆزلەپ ئىش كۆرگەندە، قايىمۇقۇپ ئايلىنىپ يۈرۈشتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ، بارلىق ئاززۇ - ھەۋەسنى يوقاقاندىلا، ئاندىن " نىزوانا " غا يەنى تۇغۇلۇش - يوقىلىش بولمايدىغان مەنزىلگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىتى پاڭ تۇتۇپ، تائەت - ئىبادەت قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن نىزواناغا يېتىش مۇرادى ئەمەلگە يېشىپ، ھەققىي نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېكەندىن ئىبارەت. بۇددا دىنى ماخایانا ۋە ھىنايانا دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ مەزھەپكە بۆلۈنگەن، ھىنايانا ئىپتىدائىي بۇددا دىنىنى كۆرسىتىدۇ، ماخایانا مىلادى I ئىمسىر ئەتراپىدا ھىندىستان كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ پادشاھى كانشىكا دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيە 78 - 120 يىللار) دا شەكىللەنگەن مەزھەپتۇر. بۇددىستلار ئۆزلىرىنىڭ نىزواناغا يېتىش يولىنى ھارۋىغا ئولتۇرۇشقا ئوخشاش، دەپ قارايدىغان بولغاچقا، " ماخایانا " نىڭ مەنسى كەڭ يول دېكەننى بىلدۈردى.

ئىلگىرىلەپ دۇنياۋى دىن يېنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. بۇ چاغدا
 ئىستىدائىي تىستاخىيلىك دىنلار ھۆكۈمەن سىنىپلار تەشەببۈس قىلىدىغان وە
 يۆلەيدىغان سۈئىتىي دىنغا ئايىلغان. يىراق قەدىمكى زاماندا، مۇكەممەل دىن
 سۈپىتسىدە غەربىي يۇرتقا ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ كىرگەن دىن زورۋاتاسپەر دىنى
 (ئاتەشپەرسلىك دىنى) بولغان. بۇ دىن پېرسىيىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ،
 زورۋاتاسپەر (تەخىمنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى VII - VI ئەسىرەدە ئۆتكەن)
 تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. بۇ دىن پېرسىيىنڭ قدىمىكى دىنىي كىتابى
 «ئاؤستا» نى بىردىنپەر مۇقەددەس كىتاب، دەپ قارىغان. ياخشىلىق بىلەن
 يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەچىلىكىنى تەشەببۈس قىلغان، ئوت ئىلاھى
 ئاهۇراما زاداغا چوقۇنغان. مەحسۇس ئۇرتقا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن،
 شۇڭا بۇ دىن ئادەتتە «ئاتەشپەرسلىك دىنى» ياكى «زەردۇشت دىنى» دەپمۇ
 ئاتلىلىدۇ. زورۋاتاسپەر دىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىر دىلا غەربىي يۇرتقا
 تارقىلىپ كىرىپ، مىلادى X ئەسىرگە قەدەر 1000 يىلدىن كۆپەك تارقىلىش
 تارىخنى بېسىپ ئۆتكەن. شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قدىمىكى
 تاجىكلارلا خېلى بۇرۇن زورۋاتاسپەر دىنغا ئېتقاد قىلىپ قالماستىن، بەلكى
 قۇجۇ (تۈرپان)، كىنگىت (قاراشەھەر)، سۈلەپ (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)
 قاتارلىق جايلارغىمۇ زورۋاتاسپەر دىنى تارقالغان. قۇجۇ ئايىمىقى دەۋرى (مىلادى
 327 - 460 - يىللار) دىلا تۈرپان رايوندا ^{天明} دېگەن خەتنى بەلكە
 قىلغان بىر تۈركۈم ئاتەشپەرسەن خەنزوڭلار بولغان. قۇجۇ خانلىقى دەۋرى
 (مىلادىيە 460 - 640 يىللار) دا يەنە «سابو» دېگەن نام بىلەن
 ئاتلىدىغان، ئاتەشپەرسلىك دىنى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەنسەپ تەسىس
 قىلىنغان. تۈرك خانلىقى 552 - 657 يىللار) دا، خانلىق يىمەرىلگەندە
 تۈركلەر مەلۇم دەرىجىدە ئاتەشپەرسەلەشكەن، شۇڭا تاك سۇلالسى دەۋرىدىكى
 يازىملاрدا «تۈركلەرنىڭ ئوت ئىلاھى» دېگەن خاتىرىلەر ئۆچرايدۇ. ئۇيغۇرلار
 غەربىكە كۆچۈپ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان (مىلادى 866 - يىلى) دىن
 كېپىن، ئاتەشپەرسلىك دىنى يەنلا تارقىلىپ تۈرغان.

کرگۈزۈلگەن، بۇ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چىگرا رايونلىرىنىڭ بىرلىكىم
 كېلىش ۋەزىيەتى شەكىللەنگەنلىكىنىڭ ئالامتى نۇدى. ئەينى چاغدا، غەربىي
 يۈرت قورۇقچىبەگ قارمىقدا³⁶ 36 بىكلىك بولۇپ، كېيىن 50 نەچچە بىكلىكىم
 كۆپىيگەن. بۇ شەھەر بىكلىكلىرى ئىچىدە بۇددادا دىنى ئالدى بىلدەن تارىم
 ئۇيماڭلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شمال تەرەپلىرىدىكى قاتناش يوللىرىدا راۋاجلىنىپ،
 ئۇدۇن (هازىرقى خوتىن) ۋە كۈسدن (هازىرقى كۈچا) دىن ئىبارەت ئىككى
 چوڭ بۇددادا دىنى مەركىزى ۋۆجۈدقا كەلگەن ۋە ئۇ يەرلەردەن شىنجاڭنىڭ
 ھەرقايىسى شەھەر بىكلىكلىرىگە كېڭىيگەن. كۆسەندە ماخایانا مەزھىپىنىڭ
 ئالىي راھىبى، ئېلىمىزنىڭ بۇددادا نومۇلىرىنى تەرجىمە قىلىش تارىخىدىكى دەۋر
 بۆلگۈچ ئەرباب كوماراجىۋا، هىنايانا مەزھىپىنىڭ داھىيىسى، بۇددادا تەلماتى
 ئۆلىماسى بۇددۇسرا مانپىرالار مەيدانغا كەلگەن. ئۇدۇندا بولسا سراماناجىتامى
 (گېپۇ)، تىيۇن پراخنا (تىېنچى)، شىكساناندا (شۆشى) قاتارلىق مەشھۇر نوم
 ئۆلىمالرى بولغان. سۇلى (قەشقەر) دە بۇددىزم تىلىشۇناسى ۋە شەرھەشۇناسى
 پىي خۇيىلىن مەيدانغا كەلگەن. مول بۇددىزم كىتابلىرىدىن «ماخاۋاپىۋەلىا»
 قاتارلىق ماخایانا نومۇلىرى ئۇدۇن، كۆسەنلەر دە بارلىققا كەلگەن. ئۇدۇن، سۇلى،
 پىشامشان قاتارلىق يەر ناملىرىمۇ «بۇددادا ۋاتام ساكا»، «ماخاساننى پاتاسوترا»
 قاتارلىق نومىلاردا كۆپرەك ئۇچرىايىدۇ. ئۇدۇن قاتارلىق جايilar ماخایانا نومۇلىرى
 تەبىيالاش مەركىزى بولۇپ قالغان، ساڭرام ۋە سۇتۇپا (مۇنار) لارنىڭ
 ياسلىشى، بۇددادا ئۆگۈرلىرى ۋە مىڭئۆپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ
 مىمارچىلىق، ھەيکەلتىراشلىق، رەسمىملق ئىشلىرىمۇ جۇش ئۇرۇپ
 راۋاجلانغان. ھىندى - يۇنان سەنتىتىنىڭ جەۋھەرى بولغان قەندەر
 سەنتىتى^① غەربىي يۈرتتا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن، بۇددادا مەدەننېتىتىنىڭ
 تەسىرى ئۇجىتمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايىسى قاتلامىلىرىغىچە سىگپ كرگەن

① قەدىمكى ھىندستان خانلىقى قەندەر (هازىرقى پاڪستانلىك بېشاۋار بۆلگىسى ۋە ئاققاساستانلىك شەرقىي چىكىرسى). ئىڭ بۇددادا دىنى تېما قىلىنغان ھەيکەلتىراشلىق
 سەنتىتى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قىياپىتى جانلىق، سىزقللىرى ئېنسىق ھەم
 ئىخjam، تەسىرچانلىقى كۆچلۈك.

ئۇنىڭ هىنايىانادىن پەرقى شۇكى، "هىنايىانا" مەزھىپى "ئۆز ۋۇجۇدىنى ۋە ئىدراكتىنى يوقىتىپ" ، ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلىشقا ئېرىشىشنى تەرغىپ قىلىدۇ ؛ "ماخایانا" مەزھىپى بولسا، بۇتكۈل جانلىقلارغا ئالىي مېھر - شىپقەت يەتكۈزۈپ، بۇددانىڭ پاك زېمىننى بەرپا قىلىشتن ئىبارەت ئالىي نىشانغا يېتىشنى تەرغىپ قىلىدۇ.

ملايدىن بۇرۇنقى III ئۇسۇردا هىندىستاندىكى ماڭۇريا (تۆز) خاندانلىقىنىڭ پادشاھى ئاسوکا ھۆكۈم سۈرگەن دەۋىردىلا بۇددادىن كەشمەر دۆلتىكە تارقىلىپ كىرگەن، ملايدىن بۇرۇنقى 74 - يىلى كەشمەرلىك ۋېبىدى سرامان ۋايروچىنا (بىمنجاۋ) بۇرۇنقا كېلىپ دىن تارقىتىشقا باشلاپ، ئۇدۇن پادشاھىنى بۇددادىننىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان، كېيىن بۇددادىن قەشقەر، كۈچا، تۈرپان قاتارلىق جايىلارغا تارقىلىپ كىرگەن. دەسلەپتە تارقىلىپ كىرگىنى هىنايىانا مەزھىپى بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ماخایانا مەزھىپى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايوننىڭ كۆپ قىسىم جايىلرىدا ئۇستۇنلۇكىنى ئىكلىكەن. تۇ چاغلاردا قەدىمكى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە هىندىستان قاتارلىق رايونلاردا بۇددادىن ئومۇمەن "غەربىي يۈرت بۇددادىن" دەپ ئاتلاتتى. ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايوندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي يۈرت بۇددادى دىننىڭ تەرقىيياتى ئىككى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن. بىرىنچى دەۋرى، غەربىي يۈرت شەھەر بەگلىكلەرى دەۋرىدىكى بۇددادىن (ملايدىن بۇرۇنقى I ئۇسۇردىن ملايدى IX ئۇسۇرگىچە): ئىككىنچى دەۋرى، قۇجو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددادىن (ملايدى IX ئۇسۇردىن كېيىن). ئالدى بىلەن بىرىنچى دەۋرىدىكى ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەن سۇلالسىنىڭ جىهەنیۋەن 3 - يىلى (ملايدىن بۇرۇنقى 138 - يىلى) جاڭ چىەن غەربىي يۈرتقا تۈنջى قېتىم كېلىپ، خەن سۇلالسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىنى باشلىغان، خەن سۇلالسىنىڭ شېنجۇ 3 - يىلى (ملايدىن بۇرۇنقى 59 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، غەربىي يۈرتتىكى كەڭ رايونلار خەن سۇلالسىنىڭ زېمىن خەرتىسىگە رەسمىي

تۈزىلە ئىلىكتىكى بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، قىدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرمۇنچە بۇددا نومىلىرى خەنزوچىغا تەرجمە قىلىنغان نومىلاردىن كۆچۈرۈپ تەرجمە قىلىنغان ؛ يەندە بىرى، تىبىت بۇددا دىنىنىڭ ئامىللەرنى قوبۇل قىلغان. قىدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بۇددا كىتابلىرىنى تەرجمە قىلىپ تارقىتىش جىھەتتە مۇھىم رول ئۇينىغان، شۇ ئارقىلىق قىدىمكى ئۇيغۇر مەددەنىيىتى بىلەن خواشىا مەددەنىيىتى ۋە تىبىت - موڭغۇل مەددەنىيىتىنىڭ ئالمىشىغا يول ئېچىلغان.

ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرى، غەربىي يۇرتقا يەندە توپىن (تەرقەتچىلىك) دىنى، مانى دىنى ۋە نېستوريان دىننمۇ تارقىلىپ كىرگەن. توپىن دىنى ئېلىمزمىنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا پەيدا بولغان بىر خىل دىن بولۇپ، ئۇ قىدەم زاماندىكى سېھىرگەرلىك ۋە چىن، خەن دەۋولرىدىكى ئەۋلىيالار كارامىتى (مۇنەججىملىك) دىن كېلىپ چىققان. ئىپتىدائىي توپىن دىنى شەرقىي خەن سۇلالسىنىڭ دەسلەپكى يەللەرىدىكى خواڭدى - لاقىزى تەرقىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، خواڭدى بىلەن لاۋزىغا چوقۇنغان. كېپىن تەرقىقىي قىلىپ بەش كۈرۈچ تەرقەتچىلىكى، تەبىيەت تەرقەتچىلىكى ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلااللىر دەۋولرىدىكى تەڭرى تەرقەتچىلىكى كېلىپ چىققان. توپىن دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى "تەرقەت" بولۇپ، تەرقەت "ئاسمان - زېمىننىڭ مەنبەسى" ، "يارالغۇچى كائىناتنىڭ يىلتىزى" دەپ قارايدۇ. بۇ دىن ئۆچ ىلاھىنى، يەنى پاكىلىق ىلاھى (لاۋزى)، روھ ىلاھى ۋە ئەخلاق ىلاھىنى ئۆلۈغلايدۇ، تۆمار ئىسپ ئىبادەت قىلىپ ئەۋلىيالىقا يېتىشنى تەشەببۈس قىلىدۇ. توپىن دىنى ئەڭ كېپىن دېگەندىمۇ 7 ئەسلىنىڭ كېپىنىكى مەزگىلىدە غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن، شۇ چاغلاردا ئىچكى رايونلاردىن چىڭرا رايوننى قوغداش ئۇچۇن كەلگەن ئەممەلدار، ئەسکەرلەر ۋە كۆچۈپ كەلگەن پۇقرالار تەرقەتچىلىك ئېتىقادىنى بىلە ئېلىپ كەلگەن. تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئالدىنىقى چىن سۇلالسىنىڭ جىيەنىيەن 22 - يىلى (میلادى 386 - يىلى)غا ئائىت ليۇ خۇڭقۇي خانشىنىڭ قەبرىسىدىن چىققان

ھەمەدە بۇددا دىنلىك ئىبارەت ۋاستە ئارقىلىق، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى فاشىيەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۇەزىائىنى نامايدىنە قىلغان زور تۈرکۈمىدىكى سرامانلارنىڭ غەربكە بېرىپ بۇددا ئىلمىنى تەھسىل قىلىشى ۋە ھەندىستان قاتارلىق جايىلاردىن بۇددا نومىلىرىنى تەرجمە قىلغۇچى ئۆستازلارنىڭ شەرققە كېلىپ تۈرۈشى جۇڭگو بىلەن ھەندىستان ئوتتۇرسىدىكى مەدەننەيت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن.

IX ئىسرىنىڭ ئاخىرىلىرىدا، غەربىي يۈرتىكى شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ بۇددا دىنى قۇچۇ تۈيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا دىنغا ئۆتۈشكە باشلىغان. تۈيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قۇچۇ رايونغا كىرگەن تۈيغۇرلارنىڭ سەردارى بۆگۈتۈكىن مىلادى 866 - يىلى تۈبۈتلارنىڭ سانغۇنى كۆڭشاڭرىپنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇچۇ تۈيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. قۇچۇ تۈيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى شەرققە قۇمۇلدىن باشلىنىپ، غەربتە ئاقسۇغىچە ئىدى، قۇچۇ تۈيغۇرلرى ۋە كۈسنەن تۈيغۇرلىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تۈيغۇرلار چۈللۈكىنىڭ شىمالىدا ياشىغان چاغلاردا، ئاساسەن شامان دىنى ۋە مانى دىنغا ئېتىقاد قىلاتتى، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن شۇ جايىلاردىكى بۇددا دىنغا كىرگەن قۇچۇ تۈيغۇرلرى غەربىي يۈرتىكى بۇددا دىنغا كىرگەن، بۇددا دىنغا كىرگەن قۇچۇ تۈيغۇرلرى غەربىي يۈرتىكى بۇددا دىنى مەدەننەيتىنى يېڭى گۈللىنىش باسقۇچىغا سلەجىتقان. ئارخىتۇلۇكىلىك مەدەننەيت جەھەتنىن تەھلىل قىلغاندا، شەرقىي قىسىمدا تۈيغۇرلار دەۋرىدە ياسالغان ساڭراامالار ۋە بۇددا ئۆڭكۈرلەر ئەڭ كۆپ بولغان. تۇرپاندىكى بېزەكلەك مىڭئۆيى، پىچاندىكى تۇيۇق مىڭئۆيى قاتارلىقلارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ دەۋردە بىنا قىلىنغان. بايىدىكى قىزىل مىڭئۆيى دۇنخواڭىدىن قالسلا بېلىمىزدىكى تۆت چوڭ تاش ئۆڭكۈرنىڭ بىرى بولۇپ، 10 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېقىن تام دەسمىلىرى ساقلانغان. كۆچادىكى قۇمتۇر مىڭئۆيىمۇ ئاساسەن تۈيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ياسالغان. قۇچۇ تۈيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى مۇنداق ئىككى چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى: بىرى، ئۆتتۈرَا

I يامان كۆركەنلىكتىن، ميلادى 277 - يىلى تۇلتۇرۇۋەتكەن، تۇ سجاد قلغان بۇ دىنمۇ پېرسىيە ۋە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىدە مەنتىي قىلىنغان، مانى دىنى كېينىكى چاغلاردا ئاساسەن شەرقە، بولۇپىنۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا گۈللەنكەن. ميلادى III ئەسرىنىڭ تۇتۇرلىرىدىلا مانىنىڭ يۇقىرى درېجىلىك شاگىرتى ئامۇ تۇتۇرۇ ئاسىيانىنىڭ ئامۇ دەرياسى رايونغا كىرىپ، سوغىدىلار ئارىسىدا دىن تارقاتقان. IV ئەسرىدىن كېىن، مانى دىنى سوغىدىلارنىڭ سودا پائالىيىتى ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن. تاك سۇلالىسىنىڭ يەنزەي تۇنجى يىلى (ميلادى 694 - يىلى) پېرسىيىدىن مانى راھبى تاك تۇردىسغا سالامغا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن مانى دىنى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا رەسمىي تارقالغان. تاك سۇلالىسىنىڭ باۋىيىك 2 - يىلى (ميلادى 763 - يىلى) چۆللۈكىنىڭ شىمالدا ھۆكۈم سۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر قاغانى بۆگۈتۈكىن دۈيشى قاتارلىق تۆت نەپەر مانى راھبىنىڭ داۋالشىنى قوبۇل قىلىپ، تۇلارنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىدا دىن تارقىتىشغا يول قويغان، مانى دىننى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن. ميلادى IX ئەسرىنىڭ تۇتۇرلىرىدا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ قۇجۇدا يېڭى پايتەخت قۇرغاندىن كېىن، مانى دىنى يەنە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھىمايسىكە ئېرىشىپ، قۇجو، يارغول ۋە سولىمدا مانى ئىبادەخانلىرى سېلىنغان. مانى دىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسى ئىشلىرىغا مەلۇم درېجىدە تەسر كۆرسەتكەن، خانلىقىنىڭ بىرمۇنچە مۇھىم سىياسەت - تەدبىرىنى بەلگىلەشكە مانى ئۆلىماللىرى قاتناشقان، قۇجو ئۇيغۇر خانى ئىچكىرىگە ئەۋەتكەن تەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكىگە مانى ئۆلىماللىرى باشچىلىق قلغان. تۇرپاندىن تېپىلغان مەدەنئىيەت يادىكارلىقلرى ئىچىدە مانى ئۆلىماللىرىنىڭ دىنسى دەرس تۇتۇۋاتقان ھالەتلەرى تەسوېرلەنكەن تام رەسمىلىرى بار. «ئىككى مەنبە دەستۇرى»، «مانى مۇرتىلىرىنىڭ توۋا-ئىستىغىار ئىبارەلىرى» قاتارلىق كىتابلىرىمۇ تېپىلدى.

خرىستىئان دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن يەنە بىر دۇنياۋى دىندۇر. خرىستىئان دىنى ميلادى I ئەسرىدە پەلەستىنە بارلىققا كەلگەن

بىر پارچە كىيىمكە " سول تەرمىتە قارا ئەجدىها، ئۇڭ تەرمىتە ئاق يولۇس كۆرۈنگىي " دېگەن توين ئەپسۇنى يېزىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن تېپىلغان قىبرىلەردىكى بىرمۇنچە كىيىم - كېچەكلىرىدىمۇ ئاسمانىدىكى قوغدىغۇچى يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ ناملىرى يېزىلغان. تۇرپاندىن تېپىلغان قۇجو كۇ جىمەتى خانلىقى دەۋرىكە ئائىت توين دىنى يادىكارلىقلرى تېخىمۇ كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە خانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى تاقايدىغان توين ئىبادەتاخانلىرى تالاڭ سۇلالسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتىنىڭ بەزى جايلىرىدا توين ئىبادەتاخانلىرى ياسالغان. مەسىلن، ئۇئىرغول (هازىرقى قۇمۇل) ئايىقىنىڭ ئارا تۈرۈك ناھىيىسىدە شىاڭمۇ ئىبادەتاخانسى، دالو ئىبادەتاخانسى، ناجى ناھىيىسىدە شىاڭمۇنى ئىبادەتاخانسى، رۇيۇمن ناھىيىسىدە تىيەنشاش ئىبادەتاخانسى، تۇرپان رايوندا كۆتاڭ ئىبادەتاخانسى، جۇلو ئىبادەتاخانسى قاتارلىق ئىبادەتاخانلار ياسالغان. شۇنىڭ بىلەن بىلە، شىنجاڭدىن تېپىلغان مەدەنیيەت يادىكارلىقلرى ئىچىدە «توين نوملىرى» نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرىنىڭ تولۇقسز بەتلرىمۇ بار.

مانى دىنى ئىزاننىڭ قەدىمكى دىنلىرىدىن بىرى بولۇپ، مانى (ملادىيە 216 - 277 يىللار) تەرىپىدىن سجاد قىلىنغان. بۇ دىن " ئىككى مەنبە، تۈچ دەۋر " كۆز قارىشنى تەرغىپ قىلىدۇ. ئىككى مەنبە دېكىنى يورۇقلۇق بىلەن جاھالەتنى، تۈچ دەۋر دېكىنى ئۆتۈمۈش، هازىر ۋە كەلگۈسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دىن دۇنيادا يورۇقلۇق بىلەن جاھالەت، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۆزئارا كۆرمەش قىلىدۇ، تۈچ دەۋر ئىچىدە تەرەققىي قىلىدۇ، ئاخىر يورۇقلۇق جاھالەتنى بېكىدۇ، ياخشىلىق يامانلىقى يېكىدۇ، دەپ قارايدۇ. مانى دىنى يورۇقلۇق ئىلاھىنى ئۆلۈغلايدۇ، مانىنى يورۇقلۇق ئىلاھى ئىنسانلارنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن ئۇمۇتكەن پەيغەمبەر، دەپ بىلىدۇ. مانى مۇرتىلىرى گۆشىسى ئاتام يېيدۇ، ئۆلگەندە يالڭاج دېپە قىلىنلىدۇ. ئادەتتە ئاق يەكتەك، قارا دوپىا كېيىدۇ، كۈنىكە توت ۋاق دۇئا - تلاۋەت قىلىدۇ، يېمەك - ئىچىمەكتىن پەرھەز توقىنىدۇ وە تۇۋا ئىستىغىبار ئوقۇيدۇ. لېكىن، مانىنى پېرسىيە ھۆكۈمرانى ۋارام

جىينجۇڭ 2 - يىلى (ملاadiيە 781 - يىلى) چاڭىندا مەشهر " داكچىن
 نېستورىيان دىنىنىڭ جۇڭكوغا تارقىلىش ئابىدىسى " تۈرگۈزۈلغان. تەخىنەن
 شۇ مەزگىلە، نېستورىيان دىنىنىڭ باش ئېپسکوپى تموتاي ئۆزى يازغان
 مەكتۇپتا تۈرك خانى ۋە ئۇنىڭ پۇقرىرىنىڭ نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد
 قىلغانلىقىنى ھەممە تۈركلەر ئىچىدە بىر نەپەر ئېپسکوپ تەينلەنگەنلىكىنى
 تىلغا ئالغان. كېيىن دۇغۇاڭدىن تېپىلغان مەددىيەت يادىكارلىقلرى ئىچىدە،
 نېستورىيان راهبلىرىنىڭ كتابخانلىق قىلىپ دەرس ئۆتۈۋاتقانلىقى
 تەسویرلەنگەن نەپىس تام رەسمىلىرى ۋە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان
 داكچىن نېستورىيان ئۆلىمالرىغا مەدھىيە» دېگەن كتابلارمۇ بار. بولۇپمۇ
 قۇجو خانلىقىنىڭ خارابىسىدىن نېستورىيان ئىبادەتخانلىرىدىكى تام
 رەسمىلىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى، ئۇنىڭدا پالما شاخلىرىنى كۆنۈرۈپ خاتىرە
 مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئەھۋالى تەسویرلەنگەن. قۇجو رايونىدىن يەنە X
 ئىسرەد سوغىدى يېزىقى ۋە سۈرەيى يېزىقىدا يېزىلغان نېستورىيان كتابلىرىنىڭ
 پارچە بەتلرى تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئالىلىق (هازىرقى قورغانى
 ناھىيىسى تەۋەسىدە) تىن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايىلاردىن نېستورىيان
 مۇرتىلىرىنىڭ قەبرە تېشى تېپىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقىسى ملاadi
 858 - يىلى ئويۇلغان.

يۇقىرقى بايانلار ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرىكى غەربىي
 يۇرتىتىكى دىنلارنىڭ تارىخي تەرەققىياتنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئاساسىي
 جەھەتسىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ۋە رىم ئىمپېرىيىسى زېمىنغا تارقالغان. بۇ دىن دۇنيانى ئاللا (خىستىان دىنسىدا كود دەپ ئاتىلدى) ياراتقان، دۇنياغا ئاللا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، دەپ ئىشىندۇ. ئىنسانلار ئىپتىدائىي بۇۋىسىدىن تارتىپلا گۇناھ قىلغان ۋە گۇناھ ئىچىدە ئازاب - ٹوقۇبەت تارتىپ كەلگەن، پەقەت ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى ئىساغا ئېتقاد قىلغاندilla، ئاندىن خىستوسى قۇزۇلدۇرغلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ دىن «كونا ۋەسىيەتنامە» (يەھۇدىي دىنسىنىڭ دەستورى) ۋە «بىيگى ۋەسىيەتنامە» نى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس كىتابى - ئىنجلى قىلغان ھەمەدە مىلادى ٧ ئەسرەدە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن. ئېلىمىزگە بولۇپ، ئۇنى سۈرېتىلىك نېستورى (تەخىمنەن مىلادىيە 451 - 380 - يىللار) بەرپا قىلغان. بۇ دىن خىستوسى ھەم ئىلاھىلىق، ھەم ئادەملىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل خۇسۇسىيەت ۋە ئىككى خىل سۈپەتكە ئىككى دەپ قاراپ، مارىيەنى ئىلاھە ئانا دەپ ئاتاشقا قارشى تۇرغان. ئۇ خىستىان دىنسىنىڭ شورتودوكساللىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالانلىقتىن، شەرقىي رىم پادشاھى تەرىپىدىن "بىدەت" دەپ ئەيبلەنلىپ، نېستورى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ سۈرگۈن قىلىنغان، ئۇنىڭ مۇرتىلىرى زىيانكەشلىككە ئۈچۈرەپ قېچىپ يۈرۈش جەريانىدا بۇ دىننى شەرقە تاراقتاقان. مىلادى ٧ ئەسرەدە نېستورىيان مەزھېپى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستانغا ۋە ئېلىمىزنىڭ قدىمكى شىنجاڭ رايونغا تارقلىپ كەرگەن ھەم بۇ يەردىن ئىچىكى رايونلارغا تارقالغان. مىلادى 550 - يىلى ئەتراپىدا، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شمالىي رايونسىدىكى تۈركىي تىللەق مىللەتلەر ئارسىدا خىستىان ئېتقادچىلىرى بارلىقعا كەلگەن. تالاڭ سۇلالسى پادشاھى تەيزۈڭنىڭ جىنگۈمەن ٩ - يىلى (مىلادى 635 - يىلى) دا نېستورىيان راهبىي ئاروپىن چائىئەنگە كېلىپ، ئىبادەتخانَا ياستىپ راھىبلىق قىلغان. ئېلىمىز قدىمكى زاماندا رىم ئىمپېرىيىسىنى "داكچىن" (大秦) دەپ ئاتىغاخقا، نېستورىيان ئىبادەتخانىسىمو "داكچىن ئىبادەتخانىسى" دەپ ئاتىغان. تالاڭ سۇلالسىنىڭ

ئۆتۈشۈش نۇرنغا جايلاشقانلىقىن، شەرق بىلەن غەرب نۇتنۇرسىدىكى
 قاتناش تۈگۈنى بولۇپ قالغان. قەدىمدىن بۇيان پېرىم ئارالنىڭ جەنۇبىي
 قىسىمىدىن چىقىدىغان خۇشپۇراق ماتېرىياللار دۇنيانىڭ خۇش پۇراق
 ماتېرىياللىرى سودىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەممە پۇنكۇل پېرىم ئارالنى
 خەلقئارا ئىقتىسادىي ئالاقىگە ئېلىپ كرگەن. ئىسلام دىنى باش كۆتۈرۈشتىن
 ئىلگىرى، ٧٦ نۇسرەدە ئەرەب جەمئىيەتى زىددىيەتلەر ھىجاز سودا
 يىمىرىلىش جەريانىدا تۇراتى، تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ھىجاز سودا
 ۋە زىيارەت يولىدىكى مەشهۇر شەھەر - مەككىدە مەركەزلىك ئەكس
 ئەتكەندى. نۇ زاماندا، مەككە شەھىرىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بەدۇبىلەرنىڭ
 قۇرەيش قەبلىسى ئىدى. سودا ئىقتىسادىنىڭ راواجلىنىش ۋە خۇسوسىي
 مۇلۇكچىلىك كۆز قارىشنىڭ ئۆسۈشكە ئەگىشىپ كېلىپ چىققان مۇلۇك
 تەقسىماتىدىكى تەكسىزلىك، يەرلىك ئۇرۇق ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ هوقولقى ۋە
 تەسىرىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىۋەتكەن، قۇدرەتلىك - باياشات ئۇرۇقلارنىڭ
 ئۇتۇرا ۋە ئۇشاق ئۇرۇقلار ئۇستىدە يۈرگۈزگەن ئېكىسىپلەناتسىيە ۋە بۇلاڭ
 - ئالاڭلىرى، ئەرەب پېرىم ئارىلىنىڭ ئىچكى قىسىما پارچىلىنىش ۋە ئۇرۇش
 مالمانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەككە شەھرى سىنپىي جەمئىيەتكە
 ئۆتۈشە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەخلاق جەھەتسىكى چۈشكۈنلىشىش ۋە
 ئىجتىمائىي ئىللەتلەر بۇ ئىجتىمائىي كەنزاپىنى تۈگىتشىكە ئىنتىلەنگەن يېڭى
 دىنىنىڭ بارلىقا كېلىشىن ئۆچۈن ئىجتىمائىي ئاساس يارتىپ بەرگەن. ئىسلام
 دىنى بارلىقا كېلىشىن ئىلگىرى، ئۇرۇب پېرىم ئارىلىدىكى قەبلىلىەرنىڭ
 ئېتقاد قىلدىغىنى ئۆز قەبلىلىرىنىڭ ئىلاھىلە ئىدى، فېتىشزم (نەرسىگە
 چوقۇنۇش) ۋە تۈرلۈك بۇتلارغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئالاھىدىلىكى قىلغان بۇ
 قەبىلە دىنلىرى سېمىتلىار ئېتقادىنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ئىدى. مىلادىيە
 I ۋە II نۇسرەلەردە يەھۇدىي دىنى بىلەن خەستىستان دىنىنىڭ ئەرەب پېرىم
 ئارىلىدا تارقىلىشى، جەمئىيەتنىڭ مەننۇئى تۇرمۇشغا زور تەسىر كۆرسەتكەن،
 بۇ دىنلارنىڭ بىر ئىلاھىلىق ئەقىدىسى ۋە تارىخي رەۋا依ەتلەرى ئەرمىلەر ئارسىغا

2 - بولۇم ئىسلام دىنинىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە دۇنيا مىقياسدا تارقىلىشى

ئىسلام دىنى بۇدۇ ۋە خىستىان دىنلىرىدىن كېپىن بارلىققا كەلگەن يەنە بىر دۇنياۋى دىندۇر. ئىسلام دىنى بۈگۈنكى كۈنده دۇنيا نوبۇسىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدىغان بىر يېرىم مىليارد ئادەمنىڭ رەسمىي دىنى. ”ئىسلام“ ئەرمىچە سۆز بولۇپ ”ئىتائىت“ قىلىش، يەنى بىرىدىن بىر ياراقۇچى ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويىسۇنۇش، دېكەن مەننى بىلدۈردى. ئىسلام دىنى مىلادى VII ئەسرىنىڭ باشلىرىدا ئەرب يېرىم ئارلىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ يېرىم ئارال بولۇپ، كۆلىمى 3 مىليون كۆادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئۇرنى ئاسيا قىتىئەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ئۆچ تەرىپى دېڭىز بىلەن ئورالغان، 40 پىرسەنتىن كۆپىرەك رايونى قۇملۇق بولۇپ، كىلىماتى قۇرغاق ھەم ئىسىق، ئەمما غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان دېڭىز ياقسىدىكى رايونلاردا قەرەللەك حالدا بېتەرلىك يامغۇر يېغىپ تۈرىدى. يېرىم ئارالنىڭ يۇقرىسىدا شىمالغا قاراپ كامالەك شەكلىنى ھاسىل قىلغان رايون مەشهۇر ”مۇنبىت ھىلال ئاي“ (ھازىرقى ئىراق، سۈرىيە، لۇوان، پەلسەتن، ئىتۇردانىيە رايونلرىنى ئۆز ئىچىكە ئالدى) بولۇپ، ئەرمىلەرنىڭ ئەجدادى بولغان سېمتلار ناھايىتى بۇرۇنلا بۇ رايونغا كىرىپ ئورۇنلاشقان ھەمە تەدرىجىي حالدا يېرىم ئارالنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسىدىكى بوستانلىقلاردا ماكانلاشقان ئاھالىنىڭ دېقانچىلىق مەدەنىيەتى بىلەن ئوتتۇرا - شىمالىي قىسىدىكى بەدىۋىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگلىكىدىن ئىبارەت بىر - بىرىگە پۇتۇنلىي ئوخشمايدىغان ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەزەب يېرىم ئارلى ياقروپا، ئاسيا، ئافرقا ئوتتۇرسىدىكى سودا يولىنىڭ

پەيغەمبەر ۋەھىيدىن كېيىن، ئىسلام دىنغا دەۋەت قىلىش ئىشنى مەخپىي
 حالدا ئېلىپ بېرىشتىن باشلىغان. ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئايالى ۋە ئائىلە -
 تاۋابىئاتلىرىنى ئىسلام بېتقادىغا كىركۈزگەن. ئۇنىڭ قەدىرىلىك جۇپتى خەدىچە
 ئىسلام دىنغا كىركەن تۇنجى كىشى ئىدى، ئۇنىڭغا مۇھەممەد پەيغەمبەر
 ئائىلسىنىڭ ئازاد قىلىنغان قولى زەئىدمۇ نەگەشكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن،
 ھەزرتى مۇھەممەد ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن ئالاقلىشىشكە
 باشلىغان، نەتىجىدە كىچىك ياشتىكى ئەلىمۇ مۇسۇلمان بولۇپ، پەيغەمبەر
 ئائىلسىگە قوشۇلغان. ھەزرتى مۇھەممەد ئەن بۇ ئارىلىقتىكى ئۇنىڭملۇك
 مۇھەممەقىيەتلرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ كىشىلەرنى ئاتا - بۇۋىلىرى چوقۇنۇپ
 كەلگەن بۇدققا چوقۇنۇشتىن ۋار كېچىپ، ئاللاغا ئىبادەت قىلىشا چاقرغان.
 بۇ ۋاقتىتا ئەتراپتىكى مەشهر كىشىلەردىن بىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ يېقىن
 دوستى بولغان ئەبوبەكرى مۇسۇلمان بولغان. ھەزرتى زۇبىير، ھەزرتى
 ئابدۇراخمان بىننى ئەۋق، ھەزرتى سەئىد بىننى ئەبى ۋاقفاسقا ئۇخشاش يەنە
 بىر قىسىم پاڭالىيەتچان كىشىلەر ھەزرتى ئەبوبەكرىنىڭ شەخسەن غەيرىتى
 ۋە سەممىي تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە مۇسۇلمان بولغان. مەككە
 ئاپسوگەكلرى تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن ۋە جەسۇر كىشى دەپ تۇنۇلغان ھەممەد
 مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرى بولغان ھەمزەننىڭ
 مۇسۇلمان بولۇشغا ئەگىشىپ، قۇرمىش قەبىلىسىدىكى كۈچ - قۇۋۇت
 ئىگىسى، خەۋپ - خەتقەردىن قورقمايدىغان ھەزرتى ئۆمەرمۇ ئىسلام دىننى
 قوبۇل قىلغان.

تەخمىنەن ملادىنىڭ 613 - يىلى ھەزرتى مۇھەممەد ئۆز دىننى
 ئۇچۇق جاكارلاپ: " بىرىدىن بىر ئلاھقا بېتقاد قىلىش "قا، كۆپ ئلاھقا
 چوقۇنۇشقا قارشى تۇرۇشقا چاقرغان. ئىسلام دىنغا كىركەنلىر
 "مۇسۇلمان" دەپ ئاتالغان. بۇنىڭ مەنسى " بېتقاد قىلغۇچى "، يەنى
 ئاللانىڭ ئەرادىسىگە بويىسۇنۇغۇچى دېگەن بولىدۇ.

ملادى 615 - يىلدىن باشلاپ، كۆپ خۇدالقلارنىڭ مۇسۇلمان

تەرگىب قىلغان، ميلادى 631 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر تۇزى زور قوشۇن باشلاپ، شىمالدىكى سۈرىيىكە يۈرۈش قىلىپ غەلبە قازانغان. تۇ 632 - يىلى تۈنجى قىتىم پەقدەت مۇسۇلمانلار قاتاشقان ھەج پائالىيىتىگە پېتە كچىلىق قىلغان ھەممە ئەرەفات تېغىدا نۇرتۇق سۆزلىپ، ئىسلام غەلبىسىنى جاكارلىغان، بۇ تۈنىك ئاخىرقى قېتىمىلىق ھەج قىلىشى بولۇپ، تارىختا "ھەججەتۇل ۋەندا" (خوشلىشىش ھەجى) دەپ ئانالغان. هىجرىيىنىڭ 11 - يىلى رەبىئول ئەۋۋال ئېبىي (3- ئاي) نىڭ 13 - كۈنى (دۇشەنبە)، يەنى ميلادى 632 - يىلى 6 - ئائىنىڭ 8 - كۈنى مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىيە ئاپاپ بولغان ۋە شۇ يەركە دەپنە قىلىنغان. ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان ئۇن يىل ئىچىدە، ئىسلامىيەت مەدىنىيە پېتىقى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن، بىر مەھەللەۋى دىندىن تەرەققى قىلىپ، قىتىلەر ئارا تارقالغان چوڭ دىنغا ئايلاڭان، شۇنىڭ بىلەن بىردىن بىر ئاللاغا ئىتىقاد قىلىدىغان، ئىسلام دىننى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تەشكىلات بەرپا قىلىنغان : تۇرۇقداشلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان مىللە دۆلەتكە ئاساس سېلىنغان. مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىسلام دىننى ئالانىڭ ۋەھىيىسى ئارقىلىق تارقاتقۇچى بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى مەشھۇر سىياسى ئەرباب، ھەربىي ئالىم ۋە داهىي بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

«قۇرئان كەرم» - ئاللاتائالانىڭ تۇز بەندىلىرىگە ئىنئام قىلغان مۇقىددەس كىتابى. «قۇرئان» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنسى «تۈنلۈك تۇقۇش» دېكەن بولىدۇ. «قۇرئان كەرم» گە ميلادى 610 - يىلدىن 632 - يىلغىچە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە مەككە، مەدىنىلەرde ئاللاتائالا تەرىپىدىن تۇرۇلۇق نازىل قىلىنغان ئايىتلەر كەركۈزۈلگەن، شۇ ئارقىلىق ئىسلام دىنى تەلىماتىغا ئاساس سېلىنغان. بۇتۇن كىتاب 30 پارە، 114 سورە، 6200 دىن ئارتۇق ئايەتنى تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلازدىن مەككىدە نازىل بولۇنى 610 - يىلدىن 622 - يىلغىچە 90 سورە، مەدىنىيە نازىل بولۇنى 622 - يىلدىن 63 - يىلغىچە 24 سورە. «قۇرئان كەرم» نىڭ مەزمۇنى مۇنۇلارنى

ئېتىقادچىلىرىغا قىلغان زىيانكەشلىكى كۈچەيگەنلىكتىن، ئۇلار ئۆز يۈرتنى
 تاشلاپ، تۈركۈم - تۈركۈمكە بۆلۈنۈپ هېجرەت قىلىشقا مجبۇد
 بولغان. 622 - يىلى زور تۈركۈمىدىكى مۇسۇلمانلار مەدىنىگە هېجرەت قىلىش
 بىلەن بىر ۋاقتتا، مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىلىكەرنىڭ توساقلرىدىن
 چەتلەپ ئۆزۈپ، 9 - ئائىنك 24 - كۈنى مەدىنىگە يېتىپ بارغان. بۇ
 زور ھەربىكەت "ھېجرەت" (كۆچۈش) دەپ ئاتالغان. 17 يىلدىن كېيىن
 خەلپە ئۆمۈر شۇ كۆچۈش بولغان يىلى يىل بېشى (شەمسىيە يىلى
 7 - ئائىنك 16 - كۈنى) قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ يىل ھېسابىنىڭ رەسمىي
 باشلىنىش نۇقتىسى قىلىشنى بەلكىلىكەن، بۇ ئىسلام دىنى تارىخىنىڭ يېڭى
 ئىراسى باشلانغانلىقىنىڭ ئالامتى ئىدى. مەدىنىگە بېرىپ ئۇرۇنلاشقاندىن
 كېيىن، مۇھەممەد پەيغەمبەر بىر تەرمىتىن دىنى داۋاملىق نەشۇق قىلغان،
 شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقتتا، شۇ جايىدىكى بەزى قەبىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن
 قوراللۇق كۈچ تەشكىللەپ، تۈرلۈك تۈزۈم ۋە قائىدە - نىزاملارنى تۈزۈپ
 چىقىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن دىنىي جامائە قۇرغان ھەمە
 مەككە ئاكسۇڭەكلىرىگە ۋە مەدىنىدىكى يەھۇدىي دىنى مۇخلىسلرىغا قارشى
 تۈرۈش قىلغان. مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىلىگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇبوبەكرى،
 ئۆمىر، ئۇسمان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قۇدا - باجا بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ
 يۈقرى تەبىقە ھۆكۈمان گۇرۇھىنى شەكىللەندۈرگەن. مىلادى 630 - يىلى
 ئىسلام قوراللۇق كۈچلىرى مەككە شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، قەدمىكى بۇدختانا
 - كەئىدىكى كۆپ ئىلاھ بۇتلەرىنى چىقىپ تاشلاپ، كەئىنى ئىسلام دىنىنىڭ
 ئىبادەت مەركىزى - بەيتۈلاسى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەرەب
 يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلەرنىڭ كۆپ قىسى ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغان
 ۋە شۇ ئارقىلىق پۇتكۈل يېرىم ئارال بىرلىكە كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا،
 مۇھەممەد^① يەنە شەرقىي دىم، بېرىسىيە، ئېقىۋىپىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ
 پادشاھلىرىغا ۋە مىسرىنىڭ باش ۋالىيسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىسلام دىنىنى

① مۇھەممەد پەيغەمبەر.

شمالی رایوندیکی موسولمانلار کۆپىنچە پارسچە "خۇدا" ياكى "خۇدای^①" دېگەن سۆزى ئىشلىتىدۇ. شىنجاڭنىڭ قىدىمكى موسولمانچە ھۆججەتلرىدە "تەڭرى^②" دېگەن سۆزمۇ قوللىنىلغان. خەنزۇچە تىلىنى قوللىنىدىغان خۇيىزۇ قاتارلىق مللەتلەرنىڭ موسولمانلىرى ئاللانى «真主» (جىنجۇ - ھەق تىڭەم) دەپ تىرجمە قىلىپ ئاتايدۇ. ئىسلام دىنى ئاللانى دۇنيادىكى بارچە مەخلۇقاتلارنى ياراتقۇچى، ھەممىگە قادر، ھەممە يەردە ھازىر، مەڭگۈلۈك بىردىنپىر ھەققىي ئىلاھ، دەپ قارايدۇ. ئاللاغا ئىتقاد قىلىش ئىمان ئېيتىشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. موسولمانلارنىڭ دىنىي مەجبۇرىيىتى (ئىبادەت) ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزىگە مەركەزلىشكەن، ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

ئىمان ئېيتىش - "لائلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رۇسۇلللا" (ئاللادىن باشقا خۇدا يوقۇر، مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر) دەپ ئۈنلۈك ئاواز بىلەن ئىمان ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنغا بولغان ئىتقادىنى بىلدۈرۈش. ناماز ئوقۇش - كۈندە بەش ۋاخ ناماز، يەنى بامدات نامىزى، پىشىن نامىزى، دېگەر نامىزى، شام نامىزى، خۇپىتەن نامىزى ئوقۇش، ھەر ھەپتىدە بىر قىتسىم جۈمە نامىزى ئوقۇش.

روزا تۇتۇش - ھەر يىلى ئىسلام كالپىندارى بويىچە 9 - ئاي (رامزان ئېسى) دا بىر ئاي روزا تۇتۇش.

زاكات بېرىش - مال - مۇلكىدىن نسبىت بويىچە دىنىي باج تاپشۇرۇش (ئادەتتە شەخسىي مال - مۇلكىنىڭ 2.5 پىرسەنتتىنی يەنى 40 تىن بىرىنى زاكات بېرىش).

ھەج قىلىش - شەرت - شارائىتى بار موسولمانلار ئۆمرىنده ئاز دېگەندە بىر قىتسىم مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش.

^① "خۇدا" ياكى "خۇدای" قىدىمكى تۈرکلەرde ئاسان ئىلامغا قارىتىلغان بولۇپ، پارسلىرىنىڭ ئالىم ئىلامنى ناسىدىن ئېلىنىغان.

^② "تەڭرى" ئەسىللىدە تۈرکلەرنىڭ قىدىم زاماندىكى ئالىم ئىلامى بولۇپ، ئاسان ئىلامنى ياكى بورۇقلۇق ئىلامى، دۇنيا ھۆكۈمەتنىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆز ئىچىگە ئالدىۇ: ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى ۋە ئادا قىلىش تېكىشلىك پەرزىلەر؛ ئەرەب يېرىم ئارىلىغا قارىتلىغان تۈرلۈك ئىجتىمائى ئەشەببۈسلىار ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى؛ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگە دىنىي جامائە ئۈچۈن تۈرگۈزۈلغان دىنىي، سىياسىي، ئىقتىصادىي، ئىجتىمائىي ھەربىي قاتىدە ۋە قانۇن - تۈزۈملەر؛ كۆپ ئىلاھ ئېتقادچىلىرى، يەھۇدى دىنىي مۇرتىلىرى ۋە خristian مۇخلىسىلىرى بىلەن قىلىغان مۇنازىرىلەر دىنىي تەشۈق قىلىشتا نەقل كەلتۈرۈشكە تېكىشلىك بولغان، ئەرەب يېرى ئارىلىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن يەھۇدىي دىنى، خristian دىنى ۋە قىددى زاماندىكى ئەرەب ھېكايىلىرى، زۇياھەتلەرى، ماقال - تەمىسىلەر ۋە باشقىلار «قۇرئان كەرم» مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۈرمۇشى ۋە ئادەتىكى تۈرمۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ تۈرلۈك مەزھەپلىرى تەلىمانلىرى، ئىجتىمائىي پىكىر ئۇقىmlىرى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرى ئومۇمەن «قۇرئان كەرم» دىكى نەزمەرېيلەرنى ئاساس قىلىدۇ. «قۇرئان كەرم» ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئۈلۈغ كىتابى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدا كىتابلاشتۇرۇلغان تۈنجى يازما ئىسمەر ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئەرەب يۈكىسەك ئورۇن تۈتقان. بۇ مۇقەددەس كىتاب دۇنيادىكى مۇسۇلمان مىللەتلە، مەدەنیيتىنىڭ تەرقىيەتىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىسلام دىنى بىردىنبىر ئاللاغا ئېتقاد قىلىدۇ، ئاللانىڭ ئەرادىسىك بويىسۇنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي كالامى ئاساسىي دىنىي قائىدىلەرنى ئۇچ تۈرگە ئايىرىيدۇ: ئىمان (دىنىي ئېتقاد)، ئىبادەت (دىنىي مەجبۇرىيەت) ۋە خېير - ئىھسان (ياخشىلىق قىلىش). بۇنىڭ ئىچىدە "ئىمان" ئاللاغا ئىشىنىش، پەرىشىتلەركە ئىشىنىش، قۇرئانغا ئىشىنىش، ئاللانىڭ ئەلچىسىك (رمۇللاغا) ئىشىنىش، ئاخىرتكە ئىشىنىش قاتارلىق ئاللە ئېتقادنى ئۇچ ئىچىگە ئالدى، ئاللاغا ئىشىنىش ئەڭ مۇھىم، ئەڭ زور ئەقدە ھېسابلىنىدۇ "ئاللا" ئەرمىچە سۆز، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ ۋە ئېلىمزىنىڭ غەربى

ئابیاس خاندانلىقىنى قۇرۇپ، باگداد شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. ئىسلام دىنى داۋاملىق تۇرده ئاسيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي يازۇرۇپادىكى تېخىمۇ كەڭ رايونلارغا تارقالغان. ئىسلام دىنى دۇنيا مەقياسدا شۇنداق زور كۆلەمde تارقىلىش ۋە راۋاجىلىش جەريانىدا، جۇڭگوغا ۋە جۇڭگونك شىنجاڭ رايونىغىمۇ تارقىلىپ كىرگەن.

3 - بۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىرىشى

ئىسلام دىنى ئېلىمىزغا دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن. دېڭىز يولى دېگەندە، دېڭىز بويلىرىدىكى خۇش پۇراق ماتېرىاللار يولى ئارقىلىق ئالدى بىلەن ئېلىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىتىكى دېڭىز بويلىرىغا تارقىلىپ كىرگەن؛ قۇرۇقلۇق يولى دېگەندە، قۇرۇقلۇقتىكى قەدىمكى يېپەك يولى ئارقىلىق قەدىمكى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسىما تارقىلىپ كىرگەن. دېڭىز يولى ۋە قۇرۇقلۇق يولى ئىچىدە دېڭىز يولدىن كىرىشى بۇرۇنراق بولغان. ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى چېن تەن ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ. تاك سۇلالىسىنىڭ يۈڭخۇي 2 - يىلى (مىلادى 651 - يىلى) تازى دۆلتى (يەنى ئەرەب ئىمپېرىيىسى) جۇڭگونك تاك سۇلالىسگە ئەلچى ئەۋەتسىكە باشلىغان، ئىككى دۆلتە ئۇتتۇرسىدا رەسمىي ئالاقىنىڭ ئۇرۇنتىلىشى ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا ئەڭ بۇرۇن كىرگەنلىكىنىڭ ئالاستىدۇر.^① بۇنىڭدىن باشقا، تاك، سۈڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت جۇڭگو ۋە چەت ئەل يازما ماتېرىاللىرىدىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز بويلىرىغا تارقالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەمەلىي ئەھۋال ئەكس

^① چېن تەن : «ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىش تارىخى»، 1 - توم، جۇڭخۇزا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1980 - يىل نەشرى.

مۇھىممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەرەب يېرىم ئارىلى تۆت
 چوڭ خەلپە (ۋارسلق قلغۇچى، ۋاكالىتچى) ھۆكۈمانلىقى دەۋرىگە
 كىرگەن، بۇ تۆت چوڭ خەلپە - ئەبۇ بەكرى (مىلادى 632 - يىلدىن 634
 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۆمەر (مىلادىيە 634 - يىلدىن 644 - يىلغىچە
 ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇسمان (مىلادىيە 644 - يىلدىن 656 - يىلغىچە ھۆكۈم
 سۈرگەن)، ئەلى (مىلادىيە 656 - يىلدىن 661 - يىلغىچە ھۆكۈم
 سۈرگەن) دىن ئىبارەت. بۇ دەۋىدە ئەرەب يېرىم ئارىلدا ئىسلام دىنىنىڭ
 ھۆكۈمانلىق ئورنى تولۇق مۇستەھكەملىنىپلا قالماستىن، بەلكى
 ئەرمىلەر "ئاللا يولدا جەڭ قىلىش" دېگەن "جەهاد" (غازات) شوئارى
 ئاستىدا، كېڭىيەمىچىلىك خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشلارنى قوزغاب، ئىلگىرى -
 كېيىن بولۇپ سۈرىيە، پەلسەتن، ئىراق، مىسر، پېرسىيە قاتارلىق جايىلارنى
 ئىستېپلا قىلغان، شۇنىڭغا ئەكىشىپ، ئىسلام دىنى ئاسىيا، ئافرقا رايونلىرىغىمۇ
 تارقالغان، ئىككى قىتىھ - ئاسىيا، ئافرقا دىن ھالقىغان ئەرەب ئىمپېرىيىسى
 دەسلەپكى قىدەمە ۋۇجۇدقا كەلگەن. 661 - يىلى ئەلى ۋاپات بولغاندىن
 كېيىن، مۇتاۋىيە مۇسۇلمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىزدىن بىر خەلپىسى بولۇپ قالغان،
 ئۇ دەمەشقىنى پايتەخت قىلىپ، ئۆمەمبا خاندانلىقىنى قۇرغان (مىلادىيە 661
 - 750 - يىللار)، سۈرىيىنى مەركەز قىلىپ شەرقە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيەكەن
 ؛ غەربىي قىسىدىكى رايونلاردىن مەغربىنى بويىسۇندۇرغان، گىبرالتار
 بوغىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئىسپانىيىنى ئىشغال قىلىپ، توبىتۇغا پېرىپېتىوس
 تېغىنىڭ جەنۇبىي يېنىغا يېتىپ بارغان، شۇنىڭ بىلەن ئاسىيا، ئافرقا،
 ياشۇرپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتىھە كېيىلغان ئەرەب بۇيۈك ئىمپېرىيىسى
 شەكىللەنگەن، ئىسلام دىنى يەنئىمۇ كەڭ كۆلەمەدە تارقىلىپ، ھەققىي رەۋەشتە
 دۇنياۋى دىنغا ئايلانغان.

مىلادىيە 750 - يىلى ئۆمەمبا خاندانلىقى گۇمەن بولغان، خەلپە ئەبۈل
 ئابىاس (750 - يىلدىن 754 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان) بىلەن ئۇنىڭ
 ئىنسى مانسۇر (ئەبۇ جەپپار 754 - يىلدىن 775 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان)

رايونلارغا ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمەرلىق قىلىشنى نىشقا ئاشۇرۇشقا ئورۇغنان.
 بۇنىڭ ئۇچۇن ھەربىي جەھەتىكى ئىستېلادىن كېيىن، يەنسى ئىلگىرىلەپ
 تىدିيە جەھەتە ئىستېلا قىلىش زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، قۇتەيىه ئۇتۇرا ئاسىيادا
 ئىسلام دىننى مەجبۇرىي يولغا قويۇشقا باشلىغان. ھەرقايىسى جايىلاردىكى
 زورۋئاستېر دىننى ئىبادەتخانىلىرى، بۇدا ئىبادەتخانىلىرىنى گۈمران قىلىپ،
 ئۇلارنىڭ خارابىسى ئۇستىگە مەسچىت سالدۇرغان. ئىسلام قانۇنلىرىنى
 مەجبۇرىي يولغا قويغان، يەرلىك خەلقنى ئىسلەتكى دىننى ئېتقادىنى
 ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغان. قۇتەيىه مىلادىيە 713 - ، 712 - يىلى سەمەرقەند
 (كاڭكىيە، سوغىدىيانا) نى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئارقىدىلا
 قوشۇنلىرىنى ئىككى يولغا بۆلۈپ، تاشكەنت (شاش شەھرى) بىلەن پەرغانىكە
 يۈرۈش قىلغان. مىلادىيە 706 - يىلى چوڭ سودا مەركىزى بايكەنتى، مىلادىيە
 707 - يىلى بۇخارانى، مىلادىيە 709 - يىلى كەشنى، مىلادىيە 709 - يىلى
 سەمەرقەنتى ئىشغال قىلغان، مىلادىيە 713 - يىلى ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ
 ئىلگىرىلىگەن، پەرغانىدىن قەشقەرگە كېلىدىغان تاغ جىلغىسىنى ئىشغال
 قىلىپ، ئېلىمىزغا قاراپ ئىلگىرىلەش ئۇچۇن يول ئاچقان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا،
 قۇتەيىه تاك سۇلالسىگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۇۋەتكەن، ئۇنىڭ مەقسىتى ئەھۋالنى
 تەكشۈرۈپ تىڭ - تىڭلاش ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ ئۇۋەتكەن ئەلچىلەر
 ئۆمىكى روشنەن حالدا دىننى تەشۇنقاتچىلىق تۈسىنى ئالغانىدى. «كۇنا تاڭنامە،
 ئەرەبلىر ھەققىدە قىسىسە» دە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: «كەيىۋەننىڭ
 ئۇنجى يىلى ئوردىغا ئەلچى ئۇۋەتتى. ئۇلار ئات ۋە مەرۋايت بىلەن
 زىننەتلەنگەن كەمەر قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋەغات قىلدى. ئەلچىنى پادشاھ
 قوبۇل قىلدى، ئەمما ئۇ يۈكۈنۈپ تەزمىن قىلىمىدى. ئۇردا ئەمەلدەلارلىرى ئۇنى
 تۈزۈتمەكچى بولدى. ئىشلە ئاغا جاڭ يىۋ پادشاھقا: ئەرەبلىرىنىڭ ئادىتى
 بىزنىڭكىگە ئوخشمایدۇ، ئۇلار يېراقتنى كەلگەن مېھمان بولغاچقا، ئۇلارنى
 ئىيىبىكە بۇيرۇساق بولماس دېدى. پادشاھ روخسەت قىلدى. ئەلچى يەنە
 ئوردىغا سوۋەغات ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئۆز دۆلتىدە پەقەت ئاللاغا سەجدە

ئەتتۈرۈلگەن. شۇ زامانلاردا ئاساسلىقى چەت ئەللەردىن جۇڭگوغا كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلغان مۇسۇلمانلار كۆاڭجۇ، چۈنچۈ، يائىچۇ قاتارلىق جايilarدا مۇهاجر بولۇپ تۈرۈپ قالغان. تۇلار " چەت ئەللەك مېھمان " سالاھىتى بىلەن جۇڭگودا مەسچىت سالغان ۋە جامائەت قەبرىستانلىقى بىنا قىلغان. ۋاقىتىنىڭ تۇتۇشى بىلەن جۇڭگوغا كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان مۇسۇلمانلار يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن نىكاھلاشقان، تۇلار بىلەن نىكاھلاشقان يەرلىك ئاھالىلەر بۇ سەۋەب بىلەن ئىسلام دىنغا كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن مەسىلىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇهاجر بولۇپ تۈرۈش خاراكتېرىدە تۈزگىرىش بولغان. بۇ ئىسلام دىننىڭ تارقىلىشى ۋە راواجىلىنىشغا قولايلىق ياراتقان، تۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەدرىجىي حالدا خۇبىزۇ مىللەتى ئورتاق گەۋدسىنىڭ تەركىبىي قىسىمغا ئىللانغان.

ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولىدىن ئېلىمىزگە تارقىلىپ كىرىشكە كەلسەك، بۇ مۇشۇ دىننىڭ تۇتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى بىلەن زىج تارىخي باقلانىشقا ئىكەن. يۇقىridا ئېتىپ تۇتۇلگەندەك، توت خەلبە ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىملا ئەرمەلەر سىرتقا كېيىمچىلىك قىلىشقا كىرىشكەن. مىلادى 631 - يىلى پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىسى يوقلىغاندىن كېيىن، ئەرەب قوشۇنلىرى پېرسىيىنىڭ شەرقىي قىسىدىكى خوراسان رايونى ئارقىلىق تۇتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان. تۇلارنى دەسلەپتە دىننىي مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان دېگەندىن كۆرە، ئىقتىصادىي ئېھتىياجىنى كۆزلەپ شەھەرلەرگە ھۈجۈم قىلغان، جايilarنى بولۇغان، دېگەن تۈزۈك. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن، تۇلارنى كېيىتىشكە باشلىغان. بولۇپمۇ ئەرمەلەرنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى قۇتىيە مىلادى 705 - يىلىدىن 715 - يىلغىچە خوراساندا باش ھەربىي ۋالىي بولۇپ تۈرگان مەزگىلدە، تۇتۇرا ئاسىيانتىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدا تېخىمۇ كەڭ كۆلەمde ئىستېلاچىلىق تۇرۇشى ئېلىپ بېرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى نوقۇل جەڭ غەنئىمەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىلەپ، ئىستېلا قىلىنغان

كىرگەنلىكىنى بىر مەزگىل سۈپىتىدە قارايدىغان بولساق، بۇنى ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ رايونغا تارقىلىپ كىرگەن ”ۋاقتىنىڭ يۇقىرى چېكى“ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ دەلللى شۇكى، مىلادىيە 713 - يىلى نۇۋەتلىكەن نەرەب ئەلچىلەر نۆمىكى ئىچىدە مۇسۇلمان ئەلچىلەر بولۇپلا قالماستىن، بىلكى ئۇلار روشەن حالدا دىننى تەشۇنقاتچىلىق تۈسىنى ئالغان، شۇ يىلى يەنە قۇتەبىيە نۇۋەتكەن ئەلچىلەردىن ئېلىمىزغا كىرىش سەپىرىدە يول ئۈستىدە ئۆلگەن ۋە قەشقەر دە دەپنە قىلىنغان دىن تارقاتقۇچىلارمۇ بولغان.

بىراق، هىجرييىنىڭ 96 - يىلى (مىلادىيە 714 - 715 - يىلى) خەلپە ۋەلد قازا تاپقاندىن كېيىن، نەرەب ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ هوقۇق تالىشىش كۈرنىشى توپھىلىدىن، قۇتەبىيە شۇ يىلى 8 - 9 - ئاي ئارقىلىقدا پەرغانىدە قەتل قىلىنىپ ھالاك بولغان، نەرەب قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىش پىلانى نەمەلگە ئاشىمغان. كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ قەيسىرانە قارشىلىق كۆرستىشى، نەرەبلىرىنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ مەغلۇپ بولۇشى نەتىجىسىدە، نەرەب كۈچلىرى ئوتتۇرا ئاسىيائىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چىكىنىپ چىققان، ئىسلام دىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشلا مۇۋەپىقىيەت قازانغان، ئىسلام دىنى ئاخىر باشقا دىنلارنىڭ ئورۇنى بېسىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران ئورۇنى ئىگىلىكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ رايونغا كەڭ تارقىلىپ كىرىشكە خەلقئارا شارائىت يارىتىلغان.

مىلادىيە VII ئىسرىدىن X ئىسرىگىچە ئىسلام دىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىش، راواجلىنىش ۋە بارا - بارا ھۆكۈمران ئورۇنى ئىگىلەش جەريانىدا، غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئېلىمىز بىلەن ئۇچرىشىپ ۋە باردى - كەلدى قىلىپ، ئىسلام دىننىڭ جۇڭگوغا ۋە قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ رايونغا بولغان تەسىرىنى ئۇزۇلوكسز كېڭەيتىكەن، بۇنداق ئۇچرىشىش ۋە باردى - كەلدى ئاساسەن

قىلىدىغانلىقىنى، پادشاھ بىلەن كۆرۈشكەندىمۇ يۈكۈنۈپ تەزمىم قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ثوردا ئەممەلدارى تۇنسىغا قايتا - قايتا چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، ئەلچى خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە تەزمىم بىجا كەلتۈردى. ①

كەبىءەننىڭ تۈنجى يىلى (ملاadiye 713 - يىلى) تۇردىغا كەلگەن ئەرەب ئەلچىلىرى تاك خاندانلىقى ئۇردىسدا ئۆزلىرىنىڭ ئىسلام ئېتقىدەنى ئۈچۈق - ئاشكارا بايان قىلىپ، پەقەت ئاللاغا سەجىدە قىلىدىغانلىقىنى، پادشاھقا باش ئۇرۇپ تەزمىم قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇ قىتسىم ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى ئەرمەب تارىخچىسى ئەل تەبەرى (ملاadiye 838 - 932 - يىللار) پازغان سالنامە «تەبەرى يىلنامىسى» دىننۇ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. ② شىنجاڭنىڭ يەرلىك مىللىي پېزىتىكى تارىخي ماتېرىياللىرىدىمۇ مۇنداق بايانلار بار : قەشقەر شەھىرىدە بىنا قىلىنغان ”ھېيتىگاه جەممىسى ئۇزۇزۇن تارىخقا ئىگە... هىجرىيىنىڭ 95 - يىلى (ملاadiye 713 - ، 714 - يىلى) ئەمر قۇتىيە باشچىلىقىدا پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان ئەرمەلەر. ... مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. ③ بۇمۇ ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق قەدىمكى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىركەنلىكىنىڭ مۇھىم دەللى. يۇقىرىدىكى تارىخي ماتېرىياللارغا، ئىلمىزىنىڭ تاك سۇلالسىنىڭ رەسمىي تارىخغا بېزىلغان خاتىرىگە ئاساسەن، كەبىءەننىڭ تۈنجى يىلى (ملاadiye 713 - يىلى) ئەرمەلەرنىڭ تاك ئۇردىسغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئىلمىزغا كىرگەن ئەڭ بالدورقى ۋاقتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەگەر ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق

① «كۇنا ئاثىناب»، 198 - جىلد «غۇربىتىكى ئاثىپەلر ھەققىدە، قىسىم»، ...، ئۇنىڭدىن باشقا،

«بېكى ئاثىنامە»، 221 - جىلد 2 - قىسىم، «غۇربىتىكى ئۇرۇلار تەزكىرسى» دىكى «ئەرمەب

ڈۆلىتى تەزكىرسى» دىۋىش شۇنىڭغا توختاپ كېتىدەغان خاتىرىلەر يار.

بۇ كەتابغا ئېتىلەغان ”قۇتىيە قەشقەرى ئىشغال قىلغان“ دېكەن مۇزىنى ئىلىم

سادەسىدىكى بىرمۇنچى كىشىلەرنىڭ ئىشغال قىلغان يۈلىمۇ، لېكىن قۇتىيەنىڭ تاك خاندانلىقى ئۇردىسقا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى توغىرىسىدىكى ئاخىرغا قادىر ئەقلىق قىلىپ كەلىدەكتە.

بۇنى ئىلىم سادەسىدىكىلەر ھازىرغا قادىر ئەقلىق قىلىپ كەلىدەكتە.

جوپىدە بىرى : «قەشقەر مەيتىگام جامىسىنڭا تارىخى ئۆزگەرچىلىرى»، «شىنجاڭ

تارىخ ماتېرىياللىرى»، 12 - توبلام، شىنجاڭ خالق نەشرىيەتى، 1983 - يىل.

②

③

④

26

ئەرەبلىر ئەڭ كۆپ ئىدى، بولۇپمۇ ئەرەب سودىگەرلىرى چوڭ بايلار ئىدى.
 ئەرمەلەر ئۇتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ئۇرۇناتقاندىن كېيىن، مۇسۇلمان
 سودىگەرلەرمۇ VII ئەسىرde ئۆتۈمىشنىكى سودا يولدىن پايدىلىنىپ، قارلۇقلار
 زېمىندىن يېنىسىي دەرياسىنىڭ يۈقىرى ئېقىمىدىكى قرغىزلار رايونىغا بېرىپ
 سودا قىلىشقا باشلىغان. ئۇتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىننغا ئېتىقاد قىلغان سوغىدى
 سودىگەرلەرىمۇ قەdim زاماندىكى شىنجاڭ رايونىدا سودا پائالىيەتلەرنى كەڭ
 ئېلىپ بارغان، بىرمۇنچە جايىلاردا سوغىدىلارنىڭ ئاهالە نۇقتىلىرى بىنا
 قىلىنغان.

ئۇچىنچى، ھەربىي جەھەتتە ئۇچرىشىش. ئەرمەلەر بىلەن تاك سۇلالىسى،
 تۈركەشلەر، تۈبۈتلەر ئۇتتۇرسىدا كۆپ قېتىم ھەربىي جەھەتتە ئۇچرىشىش
 يۈز بەرگەن. مەسىلەن، تاك سۇلالىسىنىڭ كۆپيۈن 3 - يىلى (ملاadiye 715
 - يىلى)، كەيىۈن 5 - يىلى (ملاadiye 717 - يىلى) ئەرمەلەر بىلەن تاك
 سۇلالىسى غەربىي يۈرەتتا قوراللىق ئېلىشقا ؛ ملاadiye 730 - يىلى ئەرمەلەر
 قارستىاندا تۈركەشلەرنى قاتىق مەغلۇپ قىلغان. ملاadiye 744 - يىلى غەربىي
 تۈركەلەر گۈمراڭ بولغاندىن كېيىن، تاك سۇلالىسى بىلەن ئەرمەلەرنىڭ ئۇتتۇرا
 ئاسىيادا ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشى مۇقەدرەر بولۇپ قالغاندى.
 تىيەنباقنىڭ 10 - يىلى (ملاadiye 751 - يىلى) نالاس (هازىرقى قازاقستاننىڭ
 جامبۇل شەھرى) تا بولغان زور جەڭدە ئەرەب قوشۇنلىرى گاۋاشىھەنچى
 قوماندانلىقىدىكى 70 مىڭ كىشىلىك تۈبۈت ۋە خەنزۇ قوشۇنى قاتىق
 مەغلۇپ قىلغان. بۇ قېتىمىقى جەڭنىڭ نەتىجىسى تاك سۇلالىسى بىلەن
 ئەرمەلەرنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقنىڭ ئاجزىلىشىش -
 كۈچپىش ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەدىنييەت
 ئالماشتۇرۇش جەھەتتە پەيدا قىلغان تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇر بولغان.
 بىرىنچىدىن، ئەرمەلەر تەرىپىدىن ئەسر ئېلىنغان جۇڭگولۇقلار قەغەز ياساش
 تېخىنلىكىسىنى غەربىكە تارقاتقان؛ ئىككىنچىدىن، جۇڭگولۇقلار ئەرمەلەر
 رايونىدىكى ئىسلام دىننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالنى تۈنچى قېتىم كۆزەتكەندىن

تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ :
 بىرىنچى، ئەلچى ئەۋەتىش. بەزى ئالىملارنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە، تالق
 سۈلالسىنىڭ يۈڭخۇي 2 - يىلى (مىلادىيە 651 - يىلى) ئەرەب دۆلتى
 تالق سۈلالسى بىلەن رەسمىي ئالاققۇم ئۇرۇناتقاندىن تارتىپ، جېنىۋەن 14 -
 يىلى (مىلادىيە 789 - يىلى) غىچە بولغان 147 يىل ئىچىدە ئەرەب ئەلچىلىرى
 جۈڭگۈغا 36 قېتىم كەلگەن^①، بۇنىڭ ئىچىدە مىلادىيە VIII تۆسەردىكى 95
 يىل داۋامدا 32 قېتىم ئەلچى كەلگەن. ئەلچىلەر ئوردىغا سوۋەغات ئۈچۈن
 كېلىپ كەلگەن داڭلىق ئات قاتارلىق نەرسىلەردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپى
 قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. بولۇپمۇ
 يوقىرىدا ئېيتىلغاندەك، تالق سۈلالسىنىڭ كەيىوهن تۈنجى يىلى ئەرەب
 ئەلچىلىرى تۆمىكى روشن حالدا دىنىي تەشۇنقا تىچىلىق توسىنى ئالغان.
 جۈڭگۈغا ئەرەب ئەلچىلىرى كەلگەندىن تاشقىرى، پېرسىيە ۋە ئۇتتۇرا
 ئاسىيادىكى ئىسلام دىنغا ئېتىقاد قىلغان دۆلەتلەرمۇ ئېلىمىزغا كۆپ قېتىم
 ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇبەسىزكى، بۇمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تۆسەردىكى
 كېڭىيىشى ئۈچۈن پايىدىلىق ئىدى.
 ئىككىنچى، سودا قىلىش. ئەرەب سودىگەرلىرى قەدىمكى زاماندا
 قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق جۈڭگۈغا كېلىپ سودا. قىلىشتا سەپىرىنى پارس
 قولتۇقنىڭ بېشىدىن باشلاپ، شەرقىي شىمالىي يۆنلىشكە قاراپ مېگىپ،
 ئۇتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كۆكتارات (پامر) دىن تۇتۇپ، تىيانشاننىڭ جەنۇنىي
 ۋە شىمالىي بولىنى بويلاپ شەرقە يۈرۈپ، جۈڭگۈ سودىگەرلىرى بىلەن
 خىشىدىكى ئايماقلاردا سودا قىلغان، چاڭئەننى ئاخىرقى نۇقتا قىلغان.
 ئېلىمىزنىڭ ئىچىكى رايونلىرىدا، فەسىلەن، تالق سۈلالسى بادشاھى دېزۈڭنىڭ
 جىهەنچۈڭ تۈنجى يىلى (مىلادىيە 780 - يىلى) چاڭئەننە تۇرۇپ قالغان چەت
 ئەللىكلەر 4000 ئۆيلىكىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پارسلار بىلەن

① بى شۇنى : «تالاس مەيدىن تارتىپ ئىسلام دىنى توغرىسىدىكى ئالق بالدۇرۇقى خەنلىقى
 خانلىرىلەر كېچە»، «جۈڭگۈ ئىسلام تارىخىغا داھىر ماقلانغان قورىكىنال»، 1982 - يىل،
 يېتىچەن.

هەربىي ھەرىكەتلەرگە ھەتتا نەچچە تۈمەن ڈىسکر قاتناشتۇرۇلغان، بۇنىڭدا
 ئەرەب قوشۇنلىرى ئايىرم نەھۋالدا دېڭىز ئارقىلىق قاتنىغاندىن باشقا،
 قالغانلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇقلۇق يولى بىلەن كەلگەن ۋە كەتكەن.
 تۆتىنجى، شىئە مەزھىپىدىكى مۇرتىلارنىڭ كۆچۈشى. تۆتۈرَا
 ئاسىيادىكى سالجۇق خانلىقىنىڭ ئوردا تېۋپى ما ۋېيجى (مىلادىيە 1046
 - 1120 - يىللار) يارغان «ھايۋانلارنىڭ خۇسۇسىيىتى» دېكەن كىتابتا: جۇڭگو
 ئاستانسىنىڭ يېقىن ئەترابىدا بىر دەريا بولۇپ، دەريانىڭ تۆتۈرسىدىكى
 ئارالدا ئەلى مەزھىپى (شىئە مەزھىپى) دىكى مۇسۇلمانلار تۇرىدىغان قەلئە
 بار ئىكەن، ئۇلار جۇڭگونۇقلار بىلەن چەت ئەلدىن كەلگەن كارۋانلار ۋە
 سودىگەرلەر تۆتۈرسىدا ۋاستىچىلىك قىلدىكەن، دەپ خاتىرلەنگەن.
 پېشىشلارغا قارغاندا، ”ئەلى مەزھىپىدىكى بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ قەلئەدە
 تۇرۇشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىكەن: ئۇلار ئەسلىدە ئەلى مەزھىپىدىكى تالپىلار
 بولۇپ، تۆمەبىا سۇلالسىنىڭ ئۆزلىرىنى جازالاپ يوقىتىشا بەل باغلىغانلىقىنى
 ئۇلار تۆمەبىا سۇلالسىنىڭ ئۆزلىرىنى جازالاپ يوقىتىشا بەل باغلىغانلىقىنى
 بىلىپ، قېچىپ چىقىپ شەرقە قاراپ يول ئالغان. ئۇلار كىشىلەرنىڭ قوغلاپ
 پېشىۋېلىشىدىن قورقانلىقى، ئۇنىڭ تۇستىگە ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنچى
 رايونلىرىدا ئۆزلىرى پۇت تىرەپ تۇرغۇدەك جايىنىڭ يوقلىقىنى بايىغانلىقى
 ئۈچۈن، جۇڭگوغۇ قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان.“ ”جۇڭگونىڭ خاقانى
 بۇ ئادەملەر دە يامان نىيەت يوقلىقىنى، پەقفت تۇتۇلۇپ قېلىشتىن قورقۇپ
 خاقاندىن پاناهلىق تىلەپ كەلگەتلىكىنى ئائىلاپ، ئۇلارنىڭ شۇ يەردە
 ماكانلىشىشىغا رۇخسەت قىلغان ھەممە ئۇلارغا ھاياللىق يولى بېرىپ، ئۇلارنى
 خاتىر جەم قىلغان. شۇنىڭدىن پېتىبارەن، ئۇلار تىنچ، مۇقىم شارائىستا تۇرمۇش
 كەچۈرگەن ھەم شۇ يەردە تىرىنچىلىك قىلىپ ئاۋۇغان. كېيىن ئۇلار يەنە
 جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ ۋە جۇڭگو بىلەن باردى - كەلدى قىلىدىغان باشقا
 مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ تۆتۈرسىدا ۋاستىچى بولۇپ

① «ما ۋېيجى جۇڭگو تۇغرسىدا». خۇجىنجۇ قاتارلىقلار تەجىمە قىلغان، «تۆتۈرَا ئاسىيا
 تەتقىقاتى مانىرىپاللەرى»، 1985 - يىل، قوشۇمبەھ سان. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەندەر
 ئاكادېمىسىس تۆتۈرَا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى ئۆزۈپ باشقان.

کېیىن بىزىپ چىققان ئەسەر - «سەپەر خاتىرىلىرى» بارلىققا كەلگەن. «سەپەر خاتىرىلىرى» نىڭ ئاپتۇرى دۇخۇم ناك سۇلاالسى دەۋرىىدە ئۇتكەن مەشھۇر تارىخچى، «قانۇنلار قامۇسى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاپتۇرى دۇيۇنىڭ جىھىنى شىدى. ئۇ تالاستا ئەسىرىگە چۈشۈپ، ئەرەب يۇرتىلىرىدا 12 يىل تۇرغان. ئۇ يازغان «سەپەر خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا، ئەرەبلىر رايوندىكى تىسلام دىننىنىڭ ئالىي ئېتىقادى، ناماز - روزىلىرى، يېمەك - ئىچمەك جەھەتسىكى پەرھىزلىرى، ئۆرپ - ئادەتلەرى توغرا ھەم كونكىپت خاتىرىلىنىگەن. «سەپەر خاتىرىلىرى» ئەرەبلىرنىڭ تىسلام دىنى ھەققىدە بىزىلغان ئەڭ يالدۇرقى خەنزۈچە خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. «بۇ جۇڭگۈنىڭ تىسلام تارىخىدىمۇ ئالاھىدە تاسۇئورلەشكە ئەرزىيىلغان ئىش^①».

تالاس چېڭىدىن ئالىتە يىل كېيىن، تاك سۇلاالسىنىڭ جىدى 2 - يىلى (ملاadiye 757 - يىلى) 1 - ئايدا، ئەرەبلىر يەنە تاك سۇلاالسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئەسکەر چىقىرىپ، غەربىي يۈرۈت ئارقىلىق ئېلىمىزىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كىرىپ، تاك سۇلاالسىنىڭ ئەن لۇسەن (تۈگۈلۈك) توپلىكىنى تىنچىتىپ، شەرقىي وە غەربىي ئاستانىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەملەشكەن.

چېنیۋەننىڭ 17 - يىلى (ملاadiye 891 - يىلى) باھاردا، ئۇتۇرا ئاسىيادىكىيە كانكىيە (سوغدىيانا) ۋە قارا يەكتەكلىك ئەرەبلىر (باغداد خەلپە ئىمپېرىيىسى) قوشۇنلىرى تۈبۈتلارنىڭ ياردەمچى قوشۇنى سۈپىتىدە، ئېلىمىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېڭىرا رايوندا تاك سۇلاالسى قوشۇنلىرى لۇشۇي دەرياسىدىن ھەربىي جەھەتنە توقۇنۇشقان، تاك سۇلاالسى قوشۇنلىرى لۇشۇي دەرياسىدىن كېچسى ئۇنۇپ، تۈيۈقسىز ھۈجۈم قىلىپ غەلبە قازىنپ، " 20 مىڭ ئەسکەرنى ئەسىر ئالغان" ، بۇ ۋەقە تارىختا "لۇشۇي جىڭى" دەپ ئاتىلىدۇ.^② يۇقىرىدا ئېتىلغان كۆپ قىتىملق ھەربىي تۇچرىشىشلاردا، ھەرقايىسى تەرمىلەردىن مىڭلاب - تۈمىنلەپ ئەسکەر جەڭكە كىرگەن، چوڭ كۆلەملەك

بى شۇنى: «مۇھىكىو تىسلام تارىخىدا دائىر ماقلالغان ئورىگىتىال»، 99 - بىت.
«پېشى تاقىنام»، 222 - جىلد، 1 - قىسىم، «جەنۇبىتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە قىسىم».

①
②

قىلىۋېتىمەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايىسى ئىللەرگە ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ،
 شۇ ئەللەردىكى مۇسۇلمانلارنى نازارەت قىلدۇرىمەن، ھەتا ئۇلارغا
 زىيانكەشلىك قىلىمەن، دەپ قدىم ئىچكەن^①. بۇ ماپېرىيالدىكى سۆز بويىچە
 X ئەسىرde مۇسۇلمانلار سەھىرقەندىتكى مائى مۇخلىسلەرىدىن ئۈچ ھەسىدە
 كۆپ بولغان بولسا، قۇجۇدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانى 1500 گە يەتكەن بولۇدۇ
 ھەم ئۇلارنىڭ مەسچىتلەرىمۇ بولغان بولىدۇ، بۇ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى
 ئەتراپىدىكى ئەللەردىمۇ ئىسلام ئېتىقادچىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈدۇ.
 لېكىن ئۇيغۇر مىللەتنىڭ ئىسلام دىننىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغانلىقى
 مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدىنلىقى مەزگىلىدە، قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ خانى
 سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىسلام دىننى قوبۇل قىلغانلىقىنى بەلكە قىلىدۇ. يۇقىرىدا
 ئېتىلغاندەك، ئىسلام دىننىڭ تارقىلىپ كىرىشىنى بىر جەريان، دەپ قاراپ،
 تاڭ سۇلالسىنىڭ كەبۈھەن تۈنجى يىلى (مىلادىيە 713 - يىلى) ئەرەب
 ئەچلىرىنىڭ تاڭ ئوردىسغا كەلگەنلىكىنى ئىسلام دىننىڭ قۇرۇقلۇق يولى
 ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى شىنجاك رايونىغا تارقىلىپ كىرىگەن
 ۋاقتىنىڭ " يۇقىرى چىكى "، دەپ ھېسابلىساق، ئۇ ھالدا، مىلادى
 X ئەسىرنىڭ ئالدىنلىقى مەزگىلىدە قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ خانى
 سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىسلام دىننى قوبۇل قىلغانلىقىغا ئىسلام
 دىننىڭ قۇرۇلۇق قوبۇل قىلغانلىقىغا ئىسلام دىننىڭ قۇرۇلۇق
 يولى ئارقىلىق تارقىلىپ كىرىگەن ۋاقتىنىڭ " تۆۋەن چىكى " دەپ
 ھۆકۈم قىلىشقا بولىدۇ. دېمەك، ئىسلام دىننىڭ قۇرۇلۇق يولى
 ئارقىلىق شىنجاك رايونىغا كىرىگەنلىكى شۇ ۋاقتىن كېيىن ئەمەس.

^① فېلاڭ جىاشىڭ قاتارلىقلار تۆزىكىن « ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماپېرىياللاردىن قىسقە توپلام »، 1 - قىسىم، 98 - 99 . بىت، مىللەتلەر نشرىيەتى، 1981 . بىل.

قالغان.^①

بەشىنچى، تۈرکۈملىگەن ئەرەب، پارس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى تۈرلۈك يوللار بىلەن ئېلىملىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كېلىپ تۈرۈپ قالغاندىن باشقا، غەربىي يۈرتىقىمۇ سىلام مۇرتىلىرى تارقىلىپ كىرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا بۇخارادىكى سامانىيلار سۇلاسىنىڭ خانى ئېبۇ ناسىرنىڭ تۇردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئەرەب مسار مىلادىيە 941 - يىنى خاننىڭ توى ئىشى ئۈچۈن جۇڭگوغۇ ئەلچى بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ يول ئۈستىدە كۆرگەن ئەھۋالازاردىن يازغان خاتىرسى ئۇدۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ئۇلتۇرالاشقان مۇسۇلمانلار بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن، مىسانىڭ «ساياھەت خاتىرسى» دە باھى (Bahi) دەپ ئاتالغان (پىما - Pima - دەپ ئاتلىدۇ) جاي شۇمنزاڭىنىڭ «ئۇلغۇ ئاكى ئەلچىنىڭ ئەرەب ئەزىزلىرىنىڭ ئەرەب خاتىرسى» دە تىلغا بېلىنغان پىغانا شەھرىدۇر، بۇ جاي ھازىرقى شىنجاڭ چرا ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، قۇملۇققا ئايلىنىپ كەتكەن. مسار مۇنداق دەپ يازغان: " دۆلتىدە شەھەر بار ئىكەن، خاننىڭ ئىسمى پىما ئىكەن، شەھەر دە مۇسۇلمانلار، يەھۇدىي دىنى مۇخلىسلەرى، خەستىان دىنى مۇخلىسلەرى، ئاتەشپەرەسلەر، بۇددىستلار بار ئىكەن.^①" .

شۇ چاغلاردا قۇجو ئۇيغۇر خانلىقىدىمۇ مۇسۇلمانلار بار ئىدى. فۇرىپېرىنىڭ «مانى ئۆلىماسى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى» دېگەن كتابىدا مۇنداق دەپ خاتىرلەنگەن: 500 نەپەر مانى مۇخلىسى سەمەرقەندىكە تۈپلانغان، ئۇلارنىڭ بېتىقادىنى باشقىلار بىلىپ قالغاندىن كېيىن، خوراسان خانى، سامانىلىق ئۇبۇلاقىسم ناسىر(ミلادىيە 913 - 942 - يىللار) ئۇلارنى ئۇلتۇرمەكچى بولغان. چىن (جۇڭگونىڭ غەربىي يۈرتى يەنى قۇجو ئۇيغۇر خانلىقى) خانى ئۇنىڭغا: " دۆلتىمىدىكى مۇسۇلمانلار دۆلتىگىزدىكى مانى مۇخلىسلەرىدىن ئۆچ ھەسسى جق" دەپ كەپ بېتىپ بەرگەن. ئۇ يەنە: ئەگەر خوراسان خانى مانى مۇخلىسلەرىدىن بىرنى ئۇلتۇرمىدىغان بولسا، مەن ئۇز دۆلتىمىدىكى مۇسۇلمانلاردىن ئۆچ ئالىمەن ۋە بارلىق مەسچىتلەرنى ۋەپىران

فېلا چېلچۈزۈن: « ئىپۇز دۆلەت مىسائىن مۇخلىلىنىڭ سایاھەت خاتىرسىدىكى غەربىي يۈرت قىپىلىلىرى »، « غەربىي يۈرت ۋە جەنۇنىسى دېلىز تارىخ - مۇغراپايىمىسى ئەكشۈرۈپ دەلىلدەن ماقالىلەر تۆپلىمى »، جۇڭخوا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1957 - يىل.

①

بۇغراخان ” وە ” مەلىكۈل مەشىرق ۋە سەن ” (شەرق بىلەن چىنىڭ سۇلتانى) دەپ ئاتىغان.

تارىخ ساھىسىدىكىلەر ئىلگىرى كېرىمانىيلىك ئالىم نۇمىھەلىزان پىرساكنىڭ قاراخانىيلار سۇلالسىدە ” قوش خانلىق تۈزۈمى ” يولغا قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى پەزىزىگە ئاساسەن، بۇ سۇلاننىڭ نەسەبنامىسى ۋە يىلنامىسىنى تۈزۈپ چىققان ھەمدە شۇنىڭغا ئاساسەن بۇ سۇلاننىڭ تارىخي تەرقىيەتى ئۈستىدە كۆپ تەھلىلىل يۈرگۈزگەن ۋە خۇلاسە چىقارغان. يېقىنىقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكتە ئىنجى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار نۇرغۇنلىغان قەدىمكى پۇللار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاتالىش ” قوش خانلىق تۈزۈمى ” توغرىسىدىكى پەزىزىڭ پۇت تىرەپ تۇرمايدىغانلىقىنى تۇسپاتىلىدى. سۇلااله قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلار دىلا سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، دائىم دېگۈدەك بىرنەچە خان تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇراتى، ئۇلار ئۆز سۇيۇرغال ئىكىلىرى گەرچە ” ئارسلانخان ”، ” بۇغراخان ” دېگەنگە ئۇخشاش خانلىق نامىنى قولانغان بولسىمۇ، نەھەلەتتە، شان - شەۋىكتە ۋە هووقۇق جەھەتتە پەرقلەنمەيتى، قانداقتۇر ” چوڭ خان ” ۋە ” مۇئاون خان ” دەيدىغان قوش خانلىق تۈزۈمى سىستېمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقدىن سۆز ئېچىشمۇ تەس ئىدى. ^① شۇڭا، قاراخانىيلار سۇلالسى هووقۇق مەركىزگە يىغىلغان خاندانلىقلارغا ئۇخشاش، خانلىقنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ كەلمىگەن، هەرقايىسى دەۋەلەردىكى خانلىق زېمىندىدا ھەمشە فېۇداللىق بۆلۈنۈمە ھالىت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

بۇ سۇلاننىڭ ئاساسچىسى كۆل بىلگە قادرخان (مىلادى IX نەھەرلىك ئوتتۇرا مەزگىلىدە تەختتە تۈرغان) ئەڭ باشتا تىيانشاننىڭ غەربىي چىتىدە ھاكىمىيەت قۇرغان، ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇنەھەر رايونى ئىران

^① ۶. ل. كۆپىئۇ يازغان، ئېلى ماشقا تەرىجىسى قىلغان «قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ نەسەبنامىسى ۋە يىلنامىسىگە دائىر بىيىچى ماپتىرىيال» دېگەن ماقالىگە بېرىلگەن «تەرىجىمان ئىلاسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» غا بېسىلغان، 1988 . يىل 12 - ئاي.

ئىككىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتسىكى كۈرەشلىرى ۋە دىنىي كۈرەشلىرى

قاراخانىلار سۇلالسى IX ئەسرىنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسرىنىڭ باشلىرىغچە بولغان دەۋردا، تارىم ئويمانانلىقنىڭ غەربىي قىسى ۋە پامىرىنىڭ شىمالدا ياشىغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر قۇرغان خانلىق ىئىدى.

”قارا“ دېگەن سۆز قاراخانىلار خانلىقنىڭ ئۇنۋانلىرىدا قوللىنلىغان، بۇ سۆز تۈركىي تىلدا ”ئۇلۇغ“، ”كەڭ“، ”كۈن پىتىش ياق“ دېگەن مەننىي هەم ”قارا رەڭ“ دېگەن مەننىي بىلدۈرۈدۇ. شۇڭا، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا بۇ سۇلاالە كۆپىنچە «**黑汗王朝**» (قاراخانىلار سۇلالسى) دەپ يېزىلىغان. قاراخانىلار سۇلالسى مىلادى IX ئەسرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە (مىلادى 840 - يىلدىن كېيىن) قۇرۇلۇپ، XIII ئەسرىنىڭ باشلىرىدا (1211 - يىلى) يىمىرىلىگەن. بۇ خانلىقنىڭ تېرىتورييىسى ھازىرقى تارىم ئويمانانلىقنىڭ ئۇتتۇرا ۋە غەربىي قىسى، ئىلى مىڭلەق ۋادىسى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي، چۈ دەرياسى ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپى، شۇنىڭدەك ماۋورا ئۇننەھەرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچكە ئالغان. بۇ جايilar ئاساسلىقى ياغما، قارلۇق، ئۇيغۇر، چىكىل، چۈمۈل، ئۇغرا - چارقۇق، ئۇغۇز ۋە تۈركىلەشكەن بەزى سوغىلداردىن تەركىب تاپقانىسى. ئۇيغۇرلار بۇ سۇلالسى قۇرۇلۇشى، كۆلىنىنىشىدە ۋە ئىسلام مەدەنىيەتى ھاياتىدا مۇھىم رول تۇينىغان.

قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ ھۆكۈمەزانلىرى ئۆزلىرىنى ”تاۋاڭاج

بۇ رەۋايىت گۈرچە قىسقا ھەم دىنىي تەسویر تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەقىنىڭ يۈز بىرگەن ۋاقتى ھەققىدە ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي ماتپىرىيال بىلەن تەمن ئەتكەن. بۇ تارىخىي ماتپىرىيالغا ئاساسەن، سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىسلام دىننەغا كىزگەن ۋاقتىنى مىلادى X ئۇسرىنىڭ ئالدىنىقى مەزگىلى دەپ بېكىتىشىكە بولىدۇ.

كېيىنەرەك ئۇتتۇرۇغا چىققان يەنە بىر قاراش بار، بۇ قاراش^① ئالماي ۋەشقەرى (تەخىمىنەن مىلادىيە 1083 - 1084 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن.

1282 - يىلى ئەل جەۋەھەرنىڭ «مەس سۇراھ فل لۇغەت» ناملىق ئەر بېچە سۆزلۈكىنى پارسچىغا تەرجمە قىلغان جامال قارشى (ئەبۇل فازىل بىننى مۇھەممەد ئۆمەر، ئۆمەر خالدىنىڭ ئۇغلى بولۇپ، تەخلەللۇسى جامال قارشى) [مىلادىيە 1230 - يىلى ئالملقىتا تۇغۇلغان] 14 - ئۇسرىنىڭ باشلىرىدا بۇ ئەسىرگە «مۇلھەقامتؤس سۇراھ» («سۇراھ لۇغىتىكە تولۇقلىما») نى يېزىپ، مەzkۇر كىتابنىڭ قىسمەن مەزمۇنىنى كۆچۈرۈپ بايان قىلغان. بەزى شەيخ ۋە ئالملارنىڭ ھياتى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. جامال قارشىنىڭ قاراخانىيلار خاقانلىرى تارىخغا دائىر مەلۇماتلىرىمۇ بەك قىممەتلىك، ئۇنىڭ كۆچۈرمە بايانىدىن قارىغاندا، سۇتۇق (ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسىمى ئابدۇلکېرىم) كۆل بىلگە قادرخانىنى ئەۋلادى بازىر ئارسلان خانىنىڭ ئۇغلى بولۇپ، ئاتسى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، تەختكە ئۇنىڭ تاغسى ئۇغۇلچاق ۋارسلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئانسى ئۇغۇلچاققا نىكاھلانغان. ئۇغۇلچاق ھاكىمىيەت يۈركۈزگەندە، ئىلگىرىكى خانىنىڭ سامانىيلار سۇلالسى بىلەن يارىشىپ ئىنراق ئۇنىش پۇزىتىسىسىدىن ئۆزگىرىپ، سامانىيلار سۇلالسىدىن قېچىپ چىققان شاھزادە ئەبۇ نەسر بىننى سۇلەيانى كۆنۈۋالغان ۋە ئۇنىڭ قەشقەرگە يېقىن ئاتۇشتا بىر مەسجىت سېلىشىغا ئىجارت بەرگەن. شۇ چاغدا مۇسۇلمان كارۋانلىرى بۇخارا ۋە سەمەرقەندىن ئاتۇشقا كېلىپ سودا قىلغان،

^① ئىبۇل - خوتوم ئابدۇغۇپۇر ھۆسپىن ئەل ئالماي (1093 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «قەشقەر تارىخى» دا بۇ ھەقتە خاتىرىلەر بار.

تىلدا سۆزلىشىغان مىللەتنىن بولغان سامانىي جەمەتدىكىلەرنىڭ كونتوللۇقىدا ئىدى. مىلادى 839 - 840 - يىللرى سامانىنىڭ چوڭ ئۇغلى نۇخا پەرغانىدە يەر تەۋەرەشتىن كېلىپ چىققان تىجىتمائىي داۋالغۇشتىن پايدىلىنپ، پەرغانە بىلەن ئىسفيجاپ شەھرىگە ھۈجۈم قىلغان، ھازىرقى تاشكەنت ئەتراپىغا توغرا كېلىشىغان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىغان چاجلىقلار ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىننە بەيئەت قىلغان. مىلادى 982 - 983 - يىلى بېزىلغان «ھۇدۇدۇلالەم» دېگەن كىتابتا ئىسلام دىننە كىرگەن تۈركىلەر ئۇرۇشنى توختاتقان تۈركىلەر^① دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى سامانىي سۇلالسىنىڭ باشقۇرىشىدىكى پۇقرالار ئىدى، يەنە كېلىپ تۈرك قۇللاردىن تەشكىللەنگەن تۈردا مۇھاپىزەت ئەترىتى سامانىي تۈردىسىنىڭ ئەتتۈشارلىق قوشۇنى ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر قۇرغان تۈنجى خاندانلىق سۈپىتىدە ئىسلام دىننى قوبۇل قىلىشى مىلادى 955 - 956 - X ئەسرىنىڭ ئالدىنلىق مەزگىلىدە سۇتۇق بۇغراخان (مىلادى 955 - 956 - يىلى ۋاپات بولغان) دىن باشلانغان. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىسلام دىننە كىرگەنلىكى ۋالاقدار ئىشلارنى ئەڭ بۇرۇن مۇسۇلمان تارىخچىسى سالامى (مىلادى 955 - يىلىدىن كېيىن ئالىمدىن ئۆتكەن) خاتىرىلىكەن، بۇ خاتىرە گەردىشنىڭ «ئەسلمە بېزىكى» (مىلادى 1050 - يىلى ئەتراپىدا بېزىلغان) ۋە ئىبنى ئەسىر (مىلادى 1232 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تارىخ ئومۇمۇمىيە» دە بېزىلغان بۇ ۋەقەمنىڭ تارىخ مەنبىسى بولۇپ قالغان. ئۆزىنگىدا مۇنداق دېلىكەن : "مۇھىم بىر چۈش كۆرگەندىن كېيىن، ئۇ سۇتۇق) ئەتكەندە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغان ۋە تۈز خەلقىنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. بۇ ئىش هېجرييە 315 / مىلادىيە 927 - ياكى هېجرييە 320 / مىلادىيە 932 - يىلى بولغان بولۇشى مۇمكىن. "^②

① «ھۇدۇدۇلالەم» ئوتتۇرما ئاسىيادىكى سامانىيلار دۇزىدە بېزىلغان مۇغراپىبە ئەسىرى بولۇپ، ئايپورى ئامالۇم، ئىسىلى ئەسىر پارسە بېزىلغان، بۇقىرىقى نەقلى شىنجاڭ تىجىتمائىي پەنلەر ئاقادىمىسىن ئوتتۇرما ئاسىيادىكتىن ئورنى تۈزۈپ باسقان خەنرۇچە تىرجىمە ئۆسخىنىڭ 25 - 87 - 89 - بەتلەرىدىن گۈلنەندي.

② - راوادى تىرجىمە قىلىپ تىزاھلىغان «كتابپۇل مىزان» (901، 902)، بەطىر)، خۇاتاۋ يازىغان «ساتۇق بۇغراخان، ئىشيان ئابونىنىڭ سىلاملىشىشنىڭ باشلىنىشى» دىنلىكىن ئېلىنىغان نەقلى، «دۇنيا دىنلىرى تەققىتى» ئا بېسىلغان، 1991 - يىلى 3 - ئاي.

كەلگەن، بۇ كىتابتا سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئىسلام دىنغا كىرگەن ۋاقتى تېنىق كۆرسىتلەمىڭەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېشىدىن ھېسابلاپ قارىغاندا، يەنلا X ئەسرىنىڭ ئالدىنىقى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ كىتابتا ”چۈش كۆرۈپ دىنغا كىرگەن“ دېكەن كەپلەر ئىستىسنا قىلىنغان، سۇتۇق بۇغراخانىڭ دىنغا كىرىش جەريانى بىر قەددەر ئەمەلي ھەم ئىشىنچلىك بېزىلغان، شۇڭا ئۇنى سالامنىڭ خاتىرسىگە قىلىنغان چوڭ بىر تولۇقلما، دەپ قاراشقا بولىدۇ. سامانىي سۇلالسىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ نەسر سامانىينىڭ سۇتۇقنى ئىسلام دىنغا كىرىشكە دالالەت قىلىشى ھەركىزىمۇ يەككە - يىكانە، تاسادىپسى يۈز بەرگەن ۋەقە ئەممەس. يۇقىرىدا ئېتىپ ئۆتۈلگەندەك، مىلادى VIII ئەسرىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئەرمەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى سىلاملاشقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى 200 نەچچە يېل داۋامىدا تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق بېلىمىزنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونغا كىرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋائۇننەھر رايونىنىڭ شىمالىدا سامانىي خانلىقىنىڭ چېڭىرسىنى بوبىلاپ يۈز بەرگەن تۈرلۈك ھەربىي ھەرىكمەتلەر ۋە سودا ئالاقلىرىمۇ شۇ جايىلاردىكى تۈركىلەرنىڭ تەرىجىي حالدا ئىسلام دىننى قوبۇل قىلىشغا سەۋەب بولغان، بۇ ئەھۋاللار قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ ئىسلام دىننى قوبۇل قىلىشتىكى تارихى ئارقا كۆرۈنۈشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ھالبۇكى، «قەشقەر تارىخى» دا بىيان قىلىنغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، قاراخانىيلار سۇلالسىدىكى سىياسى كۈرمەش سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئىسلام دىنغا ئېتىقاد قىلىشغا تۈرتكە بولغان بىۋاسىتە سەۋەبىتۇر. سۇتۇق بۇغراخان بىننى بازىرخان ئەسلى خان جەمەتنىڭ چوڭ تارىملى ئەسەبىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، خان ئاتا - بازىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانسىنى ئوغۇلچاق ئەمرىگە بېلىۋالغان. تۈل خوتۇنلارنى ئۆز جەمەتى ئىچىدە ياتلىق قىلىش، ئىنسى تۈل قالغان يەڭىسىنى بېلىش كۆچمن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئەنەنۋى ئادىتىگە خىلاب ئەممەس. لېكىن، سۇتۇق ئانسى بىلەن بىلە تاغىسىغا بېقىنىپ قالغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ چوڭ تارماق نەسەبىدىكى

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنىمۇ كېڭىيەتكەن. سۇتۇق 12
 ياش ۋاقتىدا ئاتۇشقا بېرىپ، كارۋانلار ئىلىپ كەلگەن ماللارنى كۆزدىن
 كەچۈرۈپ، ئەبۇ نەسر سامانى بىلەن تونۇشقانى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز
 ئوقۇش ئەھۋالنى كۆركەن. ئۇ سامانىيىدىن سوئال سورىغان، ” سامانىي
 دەرھال ئۇلۇغ ئاللانىڭ 99 گۈزەل نامى ۋە يۈكىسەك پەزىلەتلەرنى بايان قىلىپ
 بەرگەن. ئۇ يەنە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلەرىدىن نەقل ئىلىپ ئىسلام
 قانۇنىسى بايان قىلغان ھەمە ئىسلام ئەقىدىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلەرى ۋە
 تۆھپىلىرىنى سۆزلىگەن. ①“ سۇتۇق بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرىنىپ
 شۇئان ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچى، مۇلازىمىلىرى
 ۋە تۇغقانلىرىنى مەخپىي ھالدا دىنغا كەركۈزگەن. لېكىن، ئوغۇلچاق جاھىل
 بۇتەرس بولغاچقا، بۇ ئىشنى سېزىپ قالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا قەتىي يول
 قوبىيەدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. سۇتۇق 25 ياش ۋاقتىدا 50 نۆكەرنى باشلاپ
 چىقىپ كېتىپ، بىر قەلئەنى ئىكىلەپ، ئوغۇلچاق بىلەن قارشىلىشىقا بەل
 باغلغان ھەمە قەشقەردىن 300 ئاتلىق ئەسکەر يىقان، يەنە پەرغانىدىكى
 مۇسۇلمان پىدائىلىرىنىڭ ياردىمكە ئېرىشىپ، ئۇمۇمىي ئەسکەرنى 1000 گا
 يەتكۈزگەن. ئۇلار ئالدى بىلەن ئاتېشى تايانچ پونكتىنى ھۇجۇم بىلەن
 ئىلىپ، ئادەم سانى 3000 ئاتلىق ئەسکەر كە يەتكەندىن كېيىن قەشقەرگە
 ھۇجۇم قلىپ، ئوغۇلچاقنى يېڭىپ، خانلىق تەختى تارتىۋالغان. بۇ كتابتا
 مۇنداق بايان قىلىنىدۇ : ” هەجرييە 344 - يلى (ملاadi 955 - 956
 - يلى) بويىسۇندۇر غۇچى سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ قەبرىسى
 قەشقەرنىڭ ئاتۇش دېگەن كەنتىدە. ” «قەشقەر تارىخى» دىكى خاتىرە
 كېيىنكى چاغلاردا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ھەقىدىه خەلق
 ئارىسىدا تارقلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەرنىڭمۇ تارىخىي مەنبەسى بولسا كېرەك.
 ئاتۇش مەشەتتىكى سۇتۇق بۇغراخان قەبرىسى ھازىرمۇ شىنجاڭدىكى ئەڭ
 مەشۇور مازار لارنىڭ بىرى بولۇپ، ” ھەزىرتى سۇلتان مازىرى ” دەپ ئاتلىلىدۇ.
 «قەشقەر تارىخى» سالامنىڭ خاتىرسىدىن بىر ئەسر كېيىن بارلىقا

① ۋەلىام بارتولد : «مۇغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىنى ئۈرگىستان».

غربته يەكەنگىچە باراتى، تۈزۈنسى، توغرىسى بولۇپ نەچچە مىڭ
 چاقىرىملىق زېمىننى تۈز ئىچىگە ئالاتى، تازا گوللۇش دەۋىرىدە تۈراتتى.
 قاراخانىيلار خانى سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولۇپ تۈزاق تۈتمىي، تۈدۈن خانى
 ۋىسارا تەڭرىخان قەشقەرگە قاراشى ئۇرۇش قوزغىغان.
 دۇنخواڭىدىن تېپىلغان 3016 بىم - نومۇرلۇق ھۆججىتى،
 نىئەنسىنىڭ 9 - يىلى (ملادى 958 - يىلى) 7 - ئايدا ۋىسارا تەڭرىخان
 "تۈزى قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلدى" دېلىكەن. بۇ تۈدۈن ۋىسارا
 خانلىقىنىڭ قەشقەرگە ئەڭ بۇرۇن ھەربىي يۈرۈش قىلغان ۋاقتى^①. بۇ چاغدا
 سۇتۇقنىڭ چوڭ تۈ oglى بaitاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسا بىننى ئابدۇلکەپىرم)
 تەختكە ۋارسلىق قىلغان (تەختتە تۈرغان ۋاقتى 956 - 971 - يىلغىچە)
 بولۇپ، "ئارسلانخان" دەپ ئاتالغان. بىراق، تۈدۈن بۇددادا دولتى قەشقەر
 رايونىدىكى ئىسلام ھاكىمىتىنى گۇمران قىلامىغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، نىكى
 يىلىدىن كېيىن، هىجرييە 349 - يىلى (ملادى 960 - يىلى) "200 مىڭ
 چىدىرلىق تۈركىي خەلقەر ئىسلام دىننغا كىرگەن^②". بaitاش تەختكە
 ئولتۇرغاندىن كېيىن، دەرھال تۈز ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئىسلام دىننى
 يولغا قويغان، قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ۋە ئەدلilik، قازىخانا
 قاتارلىق مۇئەسىسىلىرىنى قۇرغان. ئىسلام دىننىڭ قاراخانىيلار زېمىندا
 بۇنداق زور كۆلەمde راواج تاپقانلىقى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھاكىمىيەت كۈچىگە
 تايىنىپ بويىسۇندۇرۇلغانلىقىدىن باشقا، خۇراساندىن كەلگەن سۇفىزمىچى،
 نىشاپۇرلۇق ئەبۈل ھەسەن مۇھەممەد كارامتى ئېلىپ بارغان دىننى تەشۈقات
 پائىلىيىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. تۇ ملادى 961 - يىلى
 قاراخانىيلار ئوردىسىدا ۋاپات بولغان. بەزى تارىخ ئەسەرلىرى بۇ زور ۋەقە

① خواڭ شېڭىڭاڭ : «خوتەن پەزىزلىرى (تۈدۈن خانى ۋىسارا سۇرا بىلەن شاجۇ خانى ساۋ
 بۇجۇڭ ئىشلەپ بىر - بىرىكى يېرىشقاڭ مەكتۇپلىرى) ۋە غەربىي شىمالنىڭ تارىخ - مۇغراپىي
 مىسىلىرى»، «تارىخى - جۇفرابىيە» نىڭ 3 - مائىغا پىىلغان. تۇتىڭ «پەندە شە

توغرىدا» دېگەن ماقالىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەندەر تەقىقاتى»، 1990 - يىلى 1
 ئاپى.

② ئىبىنى ئىسر: «تارىخ ئومۇمىيە».

رەسمىي تۈرىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماي، تەخت ۋارىسى بولۇش هوقوقىدىنمۇ
 مەھرۇم بولۇش خەۋىىكە دۇچ كەلگەن. مۇرەككەپ ۋە شىددەتلىك تۇردا
 كۈرىشى جەريانىدا، سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنغا كىرىشى ئۇنىڭ بۇ مەنۋى
 بىرالدىن پايدىلىنىپ كۈچ توپلىشىغا ھەم سىرتىكى ئىسلام كۈچلىرىنىڭ
 فوللىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق نىدى. شۇنىڭ بىلەن شارائىت
 تەدرىجىي پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن، ئۇ ئىچكى - تاشقى كۈچلەرنىڭ
 ماسلىشىشغا تايىنىپ، بىردىنلا ھەربىي تۆزگىرىش قوزغاب، تاغىسىدىن
 هوقوقىنى تارتىۋالغان، سۇتۇق بۇغراخان بىننى بازىرخان تۈركىي تىللەق
 مىللەتلەر ئارىسىدا تۈنجىي مۇسۇلمان ھاكىمىيتنى قۇرغان، بۇ رايونلاردا
 ئىسلام دىننى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلغان. بۇ ئىسلام دىننىڭ
 شەرقىتىكى تەرقىقىياتىدا تارىخي يول كۆرسەتكۈچچىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.
 بۇ تىيانشان ئەتراپلىرىدىكى تۈركىي تىللەق مىللەتلەرنىڭ ئىسلام دىنغا
 ئۇمۇمیيۇزلۇك بېتىقاد قىلىش يولغا مېگىشىشقا تۈرتكە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
 قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ كېيىنلىكى چاغلاردا ماۋەرائۇنەھەر رايونغا كېگىشى
 ۋە راۋاج تېپىشى تۈچۈنىمۇ پايدىلىق بولغان، لېكىن، قاراخانىيلار سۇلالسى
 ئىسلام دىننى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۆزىگە يېقىن قوشنا بولغان
 ۋىددا رايونلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كۈنىدىن - كۈنگە جىددىيەلەشكەن.
 ئالدى بىلەن ئۇلۇغ ئاغلىق تۇدۇن دۆلتى (هازىرقى خوتەن) بىلەن قەشقەر
 ئىسلام ھاكىمىيتنى تۇتتۇرسىدىكى زىددىيەت كەسکىنلەشكەن، ئۇلۇغ ئاغلىق
 تۇدۇن دۆلتى تاڭ سۇلالسى دەۋرىنىدىكى ۋىسارا جەمەتنىڭ يەرلىك
 ھاكىمىيتسىدىن كېلىپ چىققان. تۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخان (لى شېئىتىيەن،
 مىلادى 912 - بىلەن 966 - يىلغىچە تەختتە ئۇلتۇرغان) تۆزىنى تاڭ
 سۇلالسىنىڭ تەۋەلىكى دەپ ئاتىغان. تىيەنفۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 938
 يىلى) كېيىنلىكى جىن سۇلالسى تۇردىسى ئۇنىڭغا "ئۇلۇغ ئاغلىق تۇدۇن
 خانى" دەپ نام بەرگەن. تۇدۇن ۋىسارا خانلىقى ئەنەنۋى بۇددا دىنغا
 بېتىقاد قىلىدىغان خانلىق نىدى، ئۇنىڭ چېڭىرسى شەرقىتە چەرچەنگىچە،

تەرىپىدىن بېسۋېلىنىغىنىغا 150 يىل بولغان ئىسفىجاب شەھىرىنى قايتۇرۇفالغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، ميلادى 992 - يىلى ھەسەن بۇغراخان ئەسکەر چقىرىپ ماۋەرائۇننەھەر رايوننى بويىسۇندۇرغان، ئۇزۇزىنى "شەببۇددەۋەلە ۋە ناھىرۇددادا" (دۆلەتنىڭ نۇرى ۋە بۇتىقادىنىڭ تۇۋەرۈكى) دېگەن ئىسلامچە "لەقەب" بىلەن ئاتىغان. "ئەل بىرۇنىنىڭ قارىشچە، بۇ لەقب خەلپە تەرىپىدىن بېرىلگەن بولماستىن، ئۆزى تەرەپتىن ئۇنىۋانلارغا قوشۇۋېلىنىغانىدى^①". 999 - يىلى 10 - ئايىدا، ئېلىك ناسىر بىتىنى ئەلى (ھەسەن بۇغراخاننىڭ جىيەنى، ئۆز كەنتتە تۇرۇشلوق ھۆكۈمران) سامانىيلار سۇلالسىگە بېكى ھۇجۇم قوزغاب، بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئاخىرى سامانىيلار سۇلالسىنىڭ ماۋەرائۇننەھەر رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىزچىل تۇرددە تۇركىي تىلىق مىللەتلەرنىڭ كونتروللۇقىدا بولۇپ كەلگەن.

قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ ئىسلام بايرىقى ئوخشاش بىر دىنغا بۇتىقاد قىلدىغان سامانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنى "غازات" شۇئارى ئارقىلىق كىشىلەرنى سەپرۋەر قىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قالدۇرۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ماۋەرائۇننەھەر رايوندا ھەربىي كېڭىيەمىچىلىك قىلىشىغا قولايلىق ياراقان دېلىسە، قاراخانىيلارنىڭ خوتەن بۇددىست دۆلىتىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشى ئۇنىڭغا قارىغاندا كۆپ قىيىن چۈشكەن. قەدىمكى شىنجاڭ رايوندا ئۆزۈنۈچە داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش جەريانىدا، قاراخانىيلارنىڭ بىرمۇنچە خان جەممەتلەرى ۋە قوماندانلىرى جەڭدە ئۆلگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسانىڭ چوڭ ئۇغلى ئەلى ئارسلانخانمۇ بار ئىدى. ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئەلى ئارسلانخان خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان جەڭدە قۇربان بولغان. بۇ ئۇرۇش ميلادى 998 - يىلى يەكەن بىلەن يېڭىسار ئوتتۇرسىدىكى چۆلە (ھازىرقى ئوردام مازىرى ئەتراپىدا) بولغان. ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەستى قەشقەر تۇۋەنكى تار بوغۇزغا (تۇمەن دەرياسى بويىغا)

^① «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تاشكلاٽى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 50 - بىت.

مۇسا ھاكمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋىردىن ئىسلام دىنى قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ
 دۆلەت دىنغا ئايلىنىپ بولغانلىقىنى تىپادىلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. دۇنخواڭدا
 قېپقۇلغان 4065 P. - نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ ئۇچىنچىسىدە قەشقەر
 ئىسلام ھاكمىيەتىنىڭمۇ ۋىسارا تەڭرىخانىنىڭ ئۇدۇن بۇددادا دۆلىتىگە قايتۇرما
 ھۆججۇم قىلىپ، شىددەتلەك جەڭىعنى كېيىن مەغلۇپ بولۇپ چىكىنگەنلىكى
 خاتىرىلەنگەن. مىلادى 962 - يىلى ئۇدۇن ۋىسارا جەمەتى
 ھاكمىيەتى "خان جەمەتىنىڭ مەنپەئىتى بويىچە ھەرنىكتە قىلىش^①"نى
 قارار قىلىپ، قەشقەرگە قارشى زور كۆلمەدە ھۆججۇمنى تەشكىللەنگەن. ئۇدۇن
 خاندانلىقىنىڭ تىيەنزاۇن 3 - يىلى (مىلادى 969 - يىلى) 7 - ئايدا، ۋىسارا
 تەڭرىخانىدىن كېيىن تەختكە چىققان ۋايىجراسۇرا 967 - يىلدىن 977
 يىلغىچە تەختتە تۈرغان) قەشقەرنى تىشغال قىلغان ھەم ئايرىم - ئايرىم حالدا
 شاجۇغا ۋە سۇڭ سۇلالسى ئوردىسىغا ئەلچى ئۇۋاقىپ غەلبە خۇوبىرىنى مەلۇم
 قىلغان، غەننىيەت ئالغان ئالتۇن - كۆمۈش قاچىلار ۋە ئۇسسىلچى پىلىنى
 سوۋىغات قىلغان. لېكىن، قەشقەر قولدىن كېتىپ بەش ئايدىن كېيىن،
 قاراخانىيلار ياردەمگە ئۇۋەتكەن قوشۇن يەنە قەشقەر شەھىرىگە قىستاپ بارغان.
 شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرمىنىڭ ئۆزىڭارا ھۆججۇم قىلىش چىڭى گاھ توختاپ،
 گاھ داۋاملىشىپ، قەشقەر شەھرى قولدىن - قولغا ئۆتۈپ تۈرغان، شۇنداق
 قىلىپ، بۇ ئۇرۇش 30 - 20 يىل داۋاملاشقان.

قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ مۇسا نەسەبىدىكى خانلار بىلەن ئۇدۇن ۋىسارا
 جەمەتى خانلىقى بىر - بىرىگە قايتا - قايتا ھۆججۇم قىلىپ تۈرۈۋاتقان چاغلاردا،
 مۇسانىڭ ئىنسى سۇلايماننىڭ ئۆغلى ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخان (مىلادى
 991 - يىلدىن 993 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان) سامانىيلار سۇلالسىنىڭ
 چىرىكىلەشكەنلىكى ۋە ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، 990 - يىلى
 ئۆزىنىڭ تۈرۈشلۈق جايى بالاساغۇندىن بۇسکەر چىقىرىپ، سامانىيلار

① پىللەت : ئۇدۇن پۈتۈڭلىرى ھ 5538 P. - نومۇرلۇق ھۆججەت «قۇدۇن خان ۋىسارا
 سۇرا يىلدىن شامۇغانى ساۋىيۇنچۇنىڭ بىر - بىرىگە بېزشاقان مەكتۇپلىرى، ئالدىنىقى
 ئىزأھاتا بېتىلىقان خواڭا شېڭىجاڭىلاڭ ماقالالىسىدىن ئېلىنىدى.

1028 - يىلى يۈسۈپ قادرخان ئەخەمد توغانخان ॥ نى جەڭدە مەغلۇپ قىلىپ، بالاساغۇنى تارتۇغان، شۇنىڭ بىلەن پۇتۇن قاراخانىلار دۆلتى بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. كەرچە شۇ چاغلاردا ماۋەرائۇنىنەر رايونىدا باشقۇ خان جەمەتلرى ئىكەنلىپ تۇرغان مۇستىقلىك ھاكىمىيەتلەر يەنلىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۈسۈپ قادرخاننىڭ خانلىق تۇرنىنى ئېتىراپ قىلغان.

بىراق، شەرقىي قىسىمدا قاراخانىلارنىڭ تەسر كۈچى پەقت قوشۇۋېلىغان ئەسلامىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ زېمىنلىكچىلا كېڭىيەن، ئۇنىڭ شەرقىي شمال تەرىپىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى توسوپ تۇرغانلىقى، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە تۈبۈتلەر توسوپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن، ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تېز تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ قويغان.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى مىلادى 866 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۆگۈتىكىن قۇرغان. بۇ خانلىق قۇچۇنى مەركەز قىلغان، ئۇنىڭ ئىدارە قىلغان رايونلىرى شەرقە قۇمۇلدۇن باشلىنىپ غەربتە ئاقسوغۇچە باراتتى. جەنۇبى بىلەن شىمالى تۈرپان، تارىم، جۇڭغار ئۇيماڭلىقلەرىدىن ئەلاقىپ ئۆتەتتى. خانلىق قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۈسمىن (كۈچا) ئۇيغۇرلىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزىنىڭ ئەسلامىكى مانى دىننغا بولغان ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغاندىن باشقۇ، شۇ يەردىكى بۇددادا دىننىي مەدەنلىكتىگىمۇ تەدرىجىي ۋارسلىق قىلغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىلە، لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىيىزىم 3 - يىلى (مىلادى 924 - يىلى) دىلا، لياۋتەيىزە يوللىغ ئاپاگى ئۆزى قوشۇن باشلاپ تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرگە بىرۇش قىلغاندا، بېشالق (جمسار) دىن ئالتوئتىغۇ (ئالتاي تېغى) غىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆزىنىڭ تەسر دايرىسىگە كىرگۈزۈۋالغانىدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ كەيتەي تۈنجى يىلدىن 2 - يىلىغىچە (مىلادى 1012 - 1013 - يىللار) يوللىغ خۇاگى ئىككى قىتم غەربىي زېمىنغا يۈرۈش قىلىپ، بالاساغۇن ھۆكۈمرانى ئەخەمد توغانخان I (998 - يىلدىن

دەپنە قىلىنغان، ئۇنىڭ كاللىسى قەشقەردىكى «گۈمەزتۈلخاقانىيە» ناملىق
 خان جەممەتى قىبرىستانلىقغا دەپنە قىلىنغان. ئەلى ئارسلانخان جەڭدە
 ئۆلگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادرخان (ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئۇغلى،
 1004 - يىلدىن 1032 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان) ئۇتتۇرا ئاسىيادىن نەچچە
 تۈمن ئىسکەر باشلاپ ياردەمگە كەلگەن، مىلادى 1000 - يىلى قەشقەرنى
 ئاخىر قايتۇرۇۋالغان. 1005 - يىلى يۈسۈپ قادرخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ
 چوڭ ئۇغلى ئەمەد توغانخاننى بالاساغۇنغا ھېيدىۋېتىپ، مۇسا نەسەبىدىكى
 خانلارنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىكلىگەن ھەمەدە يەكەن،
 قاغلىق، گۇما يوللىرىدا جەڭ قىلىپ، 1006 - يىلى خوتەن بۇددىستلىرىنى
 مەغلۇپ قىلىپ، چىكاڭ خالخاننى ئۆلتۈرۈپ خوتەنى ئىشغال قىلغان.^①
 خوتەن خەلقى ئىشغالىيەتچىلەركە ئۇزۇنۇغىچە قىيەرلىك بىلەن قارشلىق
 كۆرسەتكەن، قوراللىق كۈرمەشتىن تاشقىرى، يەرلىك ئاھالە بىلەن ئىستېلاچىلار
 ئۇتتۇرسىدا دىنىي ئېتقاد جەھەتىكى قارشلىق كۈرۈشى تېخىمۇ ئۇزۇن
 داۋاملاشقا. ئىسلام ئىستېلاچىلىرى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، راهبىلارنىڭ
 ھۇجرىلىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان ۋە تارتىۋالغان، بۇددا راهبىلىرىغا سەدقە
 بېرىلمىگەنلىكتىن، راهبىلار زەنمۇ ئىبادەتخانىسىغا يىغىلىپ، بۇ دۆلەتنى تاشلاپ
 چىقىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، پىيادە يۈرۈپ تېبىتكە كەتكەن، قالغان راهبىلار
 ۋە ئېتقادچىلار يەنلا يوشۇرۇن حالدا ئۆز ئېتقادىدا چىڭ تۈرغان، XI
 ئىسرىنىڭ ئۇتتۇرلىرىدىن كېيىن خوتەندىكى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىسلام
 دىنى تەدرجىي حالدا تولۇق ئىكلىگەن.

يۈسۈپ قادرخان قاراخانىيلار سۇلالسى تارىخىدا خېلى ئىشلارنى
 قىلغان خان ئىدى، ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنكى 20 نەچچە يىل ئىچىدە
 بۇ خاندانلىقنىڭ - شەرقىي قىسىم رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مىلادى

① خوتەن، ئىسلام قۇچۇن قۇربان بولغان توت ئىمام توغرىلىق خەلق ئارسىدا ھازىر فەنجە
 تارقىلىپ يۈرگەن تىزكىرە گۆكۈرمىلىرى بار، ئۇنىڭدا يۈسۈپ قادرخاننىڭ خوتەنى
 بويىزىندۇر ئۇن قۇچۇن ئېلىپ بارغان جەڭلىرى تۈرلۈك ئېسان - رەۋابەتلەر بىلەن بايان
 قىلىنغان.

چویپىي هېچ ئلاج قىلامىي، يىغلاب ئايىلىپ، شاھ بۇۋىسىنىڭ بۇددا دىنى ئۈچۈن جېنىدىن كېچىش ئارزۇسىغا تەن بېرىشكە مەجبۇر بولغان. يىشۇۋ ئۆزاق ئۇتمەي زىنداندا ئۆلتۈرۈلگەن. يىشۇۋنىڭ بۇددا دىنى يولىدا قۇربان بولۇشى ئىسلام دىنىنىڭ گۇغا خانلىقىدا تارقىلىشىنى توسوپ قويغان.

ملاadi 1032 - يىلى يىوسۇپ قادرخان ۋاپات بولغاندىن كېمىن، ئەلى سىستېمىسىدىكى كۈچلەر ماۋەرائۇننەھر رايوندا قايتىدىن باش كۆتۈرگەن.

ملاadi 1041 - يىلى ئەلى ئارسالانخاننىڭ نەۋىرسى ئالىپ تېكىن بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، قاراخانىيلارنىڭ بۇغرا قارا خانى سۇلايمان يىوسۇپنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايىلغانلىقىنى جاكارلغان، ئۆز كەند شەھىرىدە ئۆزىنى "تاۋاڭچ بۇغرا قاراخان" دەپ ئاتغان.

ملاadi 1051 - 1052 - يىللەرى ئالىپ تېكىن تاۋاڭچ بۇغرا قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئىنسى بۇرى تېكىن تەختكە ۋارسلق قىلىپ، ئۆزىنى "تاۋاڭچ بۇغراخان"، "مەلکۈل مەشرىق ۋە سەن" (شەرق بىلەن چىننىڭ سۇلتانى) دەپ ئاتغان. ئۇ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئۆز كەندىدىن يۆتكەپ، سەمەرقەندىنى پايتەخت قىلىپ، ماۋەرائۇننەھر رايوندا ھۆكۈم سۈرگەن. ۋە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق هوقۇقىنى ئېتىرەپ قىلمايدىغان بولۇۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاراخانىيلار سۇلالسى دەسمىي حالدا شەرق ۋە غەربىنى تىبارەت تىككى قىسىمغا بۇلۇنۇپ كەتكەن، غەربىي قىسىم سەمەرقەندىنى مەركەز قىلغان، شەرقىي قىسىم بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلغان.

يەنە بەزى ئېتىشلاردا، شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ چېڭىرسى ملاadi 1070 - يىلى ئاخىر قانۇن شەكلى بىلەن مۇقىماleshقان دېلىلدۇ. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنى ئېلىمزمىزنىڭ شىنجاڭ تەۋەسى سىرتىدىكى يەتىسۇ ۋە پەرغاننىڭ شەرقىي قىسىم رايونلىرىنى، شىنجاڭ تەۋەسى ئىچىدىكى ئىلى ۋادىسى، قەشقەر ۋە خوتەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ پايتەختى بالاساغۇن ۋە قەشقەر ئىدى، قەشقەر

1018 - يىلغىچە تەختتە تۇرغان) نىڭ قوشۇنى بىلەن تۇرۇش قىلغان، قۇجو
ئۇيغۇر رايونىمۇ بۇ تۇرۇش ئوتىدىن خالىي بولالىغان، ئەمما قاراخانىيلار
قوشۇنى قۇجو رايونىنى قورال كۈچى بىلەن بويىسۇندۇرۇشنى ئىشقا
ئاشۇرالىغان^①.

قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن تۇبۇت خانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىكە كەلسەك،
مىلادى 1030 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، گۈگا خانلىقنىڭ بۇددىست
پادشاھى يىشۇۋە هىندىستان ئالى راھىبى ئادىشا (982 - 1054 - يىللار)
نى تىبەتكە تەكلىپ قىلىپ ئەكپېلىش ئۈچۈن، ئالى رايونىنىڭ شىمالىدىكى
جايىلاردىن پادشاھنى تەكلىپ قىلىپ ئەكپېلىشكە لازىم بولىدىغان نۇرغۇن
ئالىتۇن توپلىغان، نەتىجىدە يول ئۇستىدە قاراخانىيلار قوشۇنى تەرىپىدىن
ئەسر ئېلىنغان. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى يىشۇۋىنى قويۇپ بېرىشنىڭ ئىككى
شەرتىنى ئۇتتۇرغا قويغان : بىرى، ئۇ ئىسلام دىنغا كىرىش ؛ يەنە بىرى،
ئۆز بويىغا تەڭ ئېغىرلىقتا ئالىتۇن تۆلەپ ئۆزىنى سېتىۋېلىش، يىشۇۋىنىڭ جىھىن
نەۋىرسى شىاڭ چۈيۈپ شاھ بۇۋىسىنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئەڭ زور
تەرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ توپلىغان ئالىتۇن بۇۋىسىنىڭ
كەۋەدە ئېغىزلىقى بىلەنلا تەڭلىشىپ، باش قىسىمىنىڭ ئېغىرلىقىغا تەڭ كېلىدىغان
ئالىتۇن كەملەپ قالغان. تىبەتچە تارىخ ماتپىياللىرىدا، يىشۇۋە بىلەن شىاڭ
چۈيۈپ قالغان يىشۇۋە قىلچە قورقىماستىن: "من ياشىنىپ كېسەلچان بولۇپ
قالدىم، بۇددادا دىنلىز ئۈچۈن چوڭ ئىش قىلىپ بېرلەيمەن، ياش
پادشاھنىڭ مېنى دەپ ئالىتۇنلارنى ئىسراب قىلىشى ھاجەتسىز، ئۇنى يەنلا
ئالىي راھىبى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن تۆزۈك^②" دېگەن. شىاڭ

مىلادى 1074 - يىلى پېزىلغان «تۇركى تىللار دیوان»غا قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ قۇجو
ئۇيغۇرلىرى بىلەن تۇرۇش قىلىپ بۇتخانلارىنى، بۇتلارنى چاققانلىقى توغرىسىدىكى
شىزىلەر كېرىزۈلگەن، بۇنىڭدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇجو رايونىدا بېلىپ بارغان
ئاتالىمىش "غازات" مېشىڭ ئەھواز ئەمكى ئەتتۈزۈلگەن.

مۇفمانىتىڭ «تىبەتچە ھۆججەتلىرىنىڭ قارلۇقلار» دېگەن ماقالىسىكە قارالىون. «شرق»
(Orts) 1950 - يىل، 3 - سان، فالك جىمنىجاتىنىڭ "شىزىلەر خۇزۇزلىرى" قى.
ئۇلارنىڭ مەھىتلىرى ھەققىدە، تەتقىقات - قوشۇچە ئىسلام دىنلىك ئەپتەت ئارقىلىشى
ۋە ئۇنىڭ ئىسرى توغرىسىدە دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنىدى، «تىبەت ھەققىدە، تەتقىقات
قا بىسىلغان.

تۇرۇپ قالغان. ئارسلانخان ئۇلار تۈرغان يىرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئىسلام دىننغا كېرىشكە دەۋەت قىلغان، ئۇلار ئۇنىمىغان، لېكىن قېچىپ كەتمىكەن.^① غەربىي لياؤ رايونىدىن كەلگەن تۈركىلەرگە كەلسەك، ئۇلاردىن 16 مىڭ چىدرلىق ئاھالە قاراخانىيلار سۇلاسىنىڭ شەرقىي چېڭىرسىغا ئۇۋەتلىپ، چارۋا بېقىش ۋە تاغ ئىچىدىكى ئېغىزنى ساقلاشقا مەجبۇر قىلىنغان. بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلارغا مۇكابىت يەر بېرىلگەن. لېكىن، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى ئۇلارغا نىسبەتەن قاتىق چەكلەش چارسىنى قوللانغان. ئۇلار كارۋانلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن بالاساغۇنغا كۆچۈپ بارغان ۋە خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن قارشلاشقا، كېيىنكى چاغلاردا يولىغ تاشىن غەربىكە يۈرۈش قىلغاندا، ئۇلار غەربىي لياؤ ئىستېلاچىلىرىغا ئىچكى جەھەتنى ماسلاشقۇچى كۈچ بولغان.

ملاadiye 1056 - 1057 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئاتا - بالا ئوردا مالىمانچىلىقىدا خانى ئارقا - ئارقىدىن يەڭىگۈشىلگەن، ئاخىردا مەممۇد تۈغرۈلخان (1062 - يىلىدىن 1080 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان) خاندانلىقنىڭ سەردارى بولغان. ئۇ تەختتىكى چاغدا، ئارسلان تېكىن 40 مىڭ كىشىلىك مۇسۇلمان قوشۇنى باشلاپ، بۆكە بۇدراچ قوماندانلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك "كۈپىارلار" قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان. قاراخانىيلار قوشۇنى "ئىلى دەرياسى بىلەن ئېملى دەرياسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ قۇجو ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇجو ئۇيغۇرلىرىنى، مىڭلاق ئەزىزىنى تالان - تاراج قىلىپ، ئۇلارنىڭ شەھەزىزىنى ۋەيران قىلدى، بۇتلرىنى چىقىپ كۇمپەيىكۈم قىلىۋەتتى. شۇڭا، ئۇ ئىسلام دىندا <ئادالت ۋە دىننىڭ قوغىدىغۇچىسى>، <دېننىڭ شان - شەۋىكتى> دېگەن پەخربىي ناملارغا ئېرىشتى^②.

مەممۇد تۈغرۈل تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇنىڭ ئوغلى ئۆمەر

^① «تارىخي ئومۇسىبى» دىن تاللاپ تىرىجىيە قىلىنغان خەنزىزچە نۆسخا (1 - قىسىم).
^② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىستىچە تارىخى»، 176 - 177 - بىتلەر.

”ئوردوکەن“ (شاھ تۈرىدىغان شەھەر) دېپمۇ ئاتالغان. شەرقىي خانلىقنىڭ بىرىنچى ئەولاد خانى يۈسۈپ قادرخاننىڭ چوڭ ئوغلى بوغراتپىكىن سۇلايمان (2) 1057 - يىلدىن 1043 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان) بولۇپ، ”ئارسلانخان“ دەپ ئاتالغان. ئىبىنى ئەسرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، مىلادى 9 10 - ئايىلاردا ئون مىڭ چىدىرىلىق تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئۇلار ئىلگىرى بالاساغۇن ۋە قەشقەرنىڭ چىتىدىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ كېچىلىرى بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ - ئالاڭ قىلىپ، كىشىلەرگە ئارام بەرمىگەنىكەن. ئۇلار قۇربان ھېيت كۈنى 20 مىڭ قوي ئەكېلىپ قۇربانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلارغا بولغان ئۆچەنلىكى تۈگىكەن. ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھەرقايىسى جايىلارغا تارقىتىۋىتلىكەن. ئىبىنى ئەسر ”تارىخىي ئومۇمىيە“ دە بۇ توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان: ”تۈركلەردىن ئىسلام دىنغا كىرمىگەنلىرى پەقفت تاتارلار بىلەن قىتلانلار بولۇپ، ئۇلار چىن تەۋەسىدە ئىدى^①“. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئىسلام دىنى بۇ چاغدا باشقا دىنلارنىڭ ئۇرنىنى بېسىپ، قاراخانىيلار زىمنىدىكى تۈركىي تىللەق مىللەتلەرنىڭ ئۇرتاق ئېتقادىغا ئايىلغان، شۇنداقلا مەزكۇر خاندانلىقنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى قوغداشتىكى مۇھىم قورالى بولۇپ قالغان.

سۇلايمان ئارسلانخان تۈپۈتلار رايونىدىن كۆچۈپ كەلگەن تۈركلەر بىلەن غەربىي لىياۋ كونتروللۇقىدىكى رايونلاردىن كۆچۈپ كەلگەن تۈركلەرگە ئوخشاش بولىغان پوزىتسىيە ۋە سىياسەت قوللانغان. ”تارىخ ئومۇمىيە“ دە خاتىرىلىشىچە، مىلادى 1046 - 1047 - يىلى ئارىلىقىدا ”سانسىزلىغان تۈركلەر تىبەتنى ئايىلىپ بالاساغۇن ھۆكۈمرانى ئارسلانخان تەرەپكە كەلگەن. ئۇ پۇقرالارغا ياخشىراق مۇئاصلە قىلغان بولغاچقا، بۇ ٹادەملەر ئۇنىڭ دۆلتىكە قارشى ھەرىكتەتە بولۇپ باقىغان، ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا شۇ يەردە

^① ”تارىخىي ئومۇمىيە“ دىن ئالاپ قىلىنغان تۈرىمىسى (1 قىسىم)، لىزىكى تەرجىسى قىلغان، ”قوتۇرا ئاسپا تەقىقاتى“غا بېسىلغان، 1988 - يىلى 2 . ياتازار.

هۆججهته نىمام ئىبۇ بەكىرى مۇھەممەد ھەم يەكمەن ۋە ئۇنىڭ ئەترابىدىكى جايilarنىڭ قازىسى، ھەم ھاكىمى دەپ تىلغا تېلىنغان^①. "بۇ مەلۇماتلاردىن مەيلى جازا بېرىش قازىلىرى ياكى دىنىي مەھكىمە قازىلىرى بولسۇن، مەلۇم شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەترابىدىكى جايilarنىڭ دەۋالىرىنى سوراش ئۈچۈن تەيىن قىلىنغانلىقىنى، قازىلارنىڭ مەركەزنىڭ خزمەتچىلىرى بولۇش بىلەن بىللە، يەرلىك تەشكىلاتلاردىنما تۇرۇن ئالغانلىقىنى كۆرۈۋالىلى بولىدۇ.

میلادى 1103 - يىلى هارۇن ॥ ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەخەمەد ئىبىنى ھەسەن (میلادى 1103 - 1128 - يىللار) تەختكە ۋارىسلق قىلىپ، ئارسلان خان دەپ ئاتالغان. ئۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىكەنلىكىنىڭ تەرقىيياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇ " كۆچمەن تۈرك قەبلىلىرىنى مۇقۇم ئولتۇرالقلىشىش ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا يەنىمۇ دالالەت قىلدى. میلادى 1105 - يىلى، ئۇ مەھمۇد ئىبىنى ئابدۇجىلىل قەشقەرنى ئابباسىيلار خەلپىلىكىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. خەلپە مۇستەزەھر بىلاھ ئۇنىڭغا « ئىمان دۇد دەۋلە » دەپ پەخربى نام بەردى.^②

میلادى 1128 - يىلى ئەخەمەد ئىبىنى ھەسەن ئارسلان خان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئىبىنى ئەخەمەد تەختكە ۋارىسلق قىلدى. ئىبراھىم ئىبىنى ئەخەمەد ھۆكۈمەرانلىق قىلغان معزىلەدە، شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خانلىقى ئاجىزلىشىپ، ئۇنىڭغا تەۋە مىللەتلەر ئۇنىڭغا قارشى چقتى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەرانلىقىدىكى قارلۇقلار بىلەن قاڭلىلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، خانلىقىنىڭ كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلاشتى. بۇ چاغدا ئىبراھىم ئىبىنى ئەخەمەد ۋەزىيەتى ئۇڭشایىمن، دەپ غەربىكە قاراپ سلنجىپ كېلۋاتقان قىتاللارنىڭ سەردارى يوللۇغ تاشىندىن مەددەت تىلەشكە مەجبۇر بولدى. يوللۇغ تاشىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەتتىسو ۋە سر دەريا ۋادىسىدىكى رايونلارغا

① رىشات ئىجع : « قاراخانىلارنىڭ دۆلت تەشكىلاتى »، شىنجاڭ خلق نەشرىياتى نەشرى، 352 - بىت.

② « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسىچە تارىخى »، 177 - بىت.

ئىبنى مەھمۇد تەختكە ۋارسلق قىلغان، كېيىن خانلىق ھاكىمىيىتى ئۆمەر
 ئىبنى مەھمۇدنىڭ قولدىن ھەسەن ئىبنى سۇلايمان (تارىختا ھارۇن بۇغراخان)
 ॥ دەپ ئاتالغان، مىلادى 1069 - يىلدىن 1103 - يىلغىچە تەختتە تۈرغان)
 نىڭ قولغا ئۆتكەن. ھەسەن ئىبنى سۇلايمان شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تۈنجى
 ئەۋلاد خانى سۇلايمان ئارسالانخانىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ”تاۋاچىج بۇغرا
 قاراخان“ دەپ ئاتلاتتى. ئۇ قاراخانىيلار سۇلايسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
 مەزگىلde قەشقەر مۇھىم مەددەنیيەت مەركىزىكە ئايلاڭان. قاراخانىيلار ھۆكۈم
 سۈرگەن يەرلەرde پاراکەندىچلىكىنىڭ بولۇشقا قارىماي، تاۋاچىج بۇغرا قاراخان
 ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ دادىسى سۇلايمان ئارسالان خان زامانىدىن تارتىپ
 يالاساغۇن، قەشقەر رايونلىرىدا سەلتەنەتنىڭ مۇقىم بولغانلىقى مەددەنیيەتنىڭ
 تېز روناق تېپىشدا ناھايىتى چوڭ رول ئويىنغان. بۇ دەۋوردە ئەددەبىيات، تارىخ،
 تىلىشۇناسلىق ساھەلرنىدە ئالىمشۇمۇل داستان ۋە يۈكسەك ئىلمىي ئەسرلەر
 بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋوردە خان ھۆزۈردى چوڭ - چوڭ ئالىملار ئىشلىگەن.
 ئۇلار شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇيغۇر ئالىسى مەھمۇد قەشقەرى، ئۇنىڭ
 ئۇستازى ھۆسەين ئىبنى خەلپەت قەشقەرى ۋە ئەبۇلەفتەۋە ئابدۇغۇپۇر
 ھۆسەين ئەئەلباي قەشقەرى قاتارلىق ئالىملار ئىدى. بۇ ئالىملاردىن بىرى
 مۇتەپپەككۈر ۋە دانىشىمەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدى، ئۇنىڭ ئۆلەس
 داستانى «قۇتاڭغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن
 كېيىنكى يازما ئەددەبىياتىدىن زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن بۈبۈك ئەسر بولۇپ،
 ئۇ بۇ ئەسرنى ھىجرييە 462 - يىلى (مىلادى 1070 - يىلى) قەشقەرde
 يېزىپ، ئەبۇ مۇھەممەد ئەلى بۇغرا قاراخانغا تقدىم قىلغان. ”شەرقىي
 قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىدىن تاۋاچىج بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىسىدا،
 شەيخ ئىمام ئەبۇ بەكىرى مۇھەممەد بىنى ئابدۇسەمەت بىنى ئىسمىيەل ئەل
 بۇخارى ئۇسىلىك بىرىنىڭ يەكەن قازىسى بولغانلىقى ھەقىدىكى بىر
 ھۆججەت دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ ھۆججەتە بىر شەرىئەت
 دەۋاشقا ھۆكۈم چىقارغانلىقى مەلۇم، بۇ دەۋاغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تۈزۈلگەن

2 - بۆلۈم قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام مەزھەپلىرى تۇستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى، ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخغا قىستىچە نەزەر سېلىپ ئۆتىمىز. مىلادى 632 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ئىسلام بېتىقادىچىلىرىنى ۋە ساھابىلەرنىڭ چوڭلىرىنى ھەيران قالدۇرغان. ”بۇنىڭغا بەزىلەر ئىشىنى خالمايتتى، بەزىلەر ئۆزىنى يوقاتقانسىدى. ئىبۇ بەكرىنىڭ باشلىشى بىلەن ساھابىلەر پەيغەمبەرنى يۈيۈپ كېپەنلەپ يەرلىكىدە قويغاندىمۇ، يەنلا خلابىت مەسىنسى ساھابىلەرنىڭ پىكىرىنى بەند قىلغاندى.^①“ بۇنىڭ بىلەن پەيغەمبەرنىڭ ۋارىسى مەسىلىسى تۇستىدە ئىسلام دىنغا بېتىقاد قىلغۇچىلار ئارسىدا كەسکىن تالاش - تارتىش يۈز بىرگەن. ئىبۇ بەكرى ئۆمەر، ئۇسمان، ئەللەرنى يېنىغا ئېلىپ، پەيغەمبەرنىڭ ھۇجىرسى يېنىدا توپلانغان ئىسلام ئەھلى بىلەن كېڭەشكەن. يېغىلغان ئىسلام ئەھلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋارىسىنى مۇسۇلمان ئەھلىنىڭ سالاھىيەت ۋە ئىناۋىتىنى ئاساس قىلىپ سايىلاشنى بىردىك تەشەببۈس قىلغان، نەتىجىدە ئۆمەر باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلار ئىبۇ بەكرىنى مىلادى 632 - يىلى ئۆزلىرىگە خەلپە قىلىپ سايىلغان. ئەمما، بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئىبۇ بەكرىنىڭ خەلپىلىكىگە بەيئەت قىلماي، پەيغەمبەرنىڭ ۋارىسى ئىلى بولۇشى كېرەك. بۇ مەسىلىنى قىلىچ بىلەن ھەل قىلىمۇز، دەپ ھاياجانلانغان. يەنە بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئۆز تەرەپدارلىرىنى كۈشكۈرۈپ، شۇبەه تۇغۇدۇرۇپ، مالمانچىلىق پەيدا قىلىش كويىدا بولغان، ئۇنىڭ تۇستىگە باشقا جايىلاردىكى ئەرەبلىرنىڭ ئىسلام دىندىن يېنىۋالغانلىقى، تەرەپ - تەرەپتە بىرمۇنچە يالغان پەيغەمبەرلەرنىڭ ئوتتۇرغا چىققانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەلەر مەدىنىگە بېتىپ

① شام بەندزازە فەلىبلق ئەخىدە ھېلىمنىڭ «ئىسلام تارىخى» دېگەن ئىسرى.

ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن. مۇئاپىيە خېلى ئۇزاق تەبىارلىق قىلىش ئاساسىدا، ئەلىنىڭ خەلپىلىكىنى ئىتىراپ قىلماي، ئەلكە قارشى بىرنەچە قېتىم كۈچ ئۇيۇشتۇرغانىدى. ئەلى بىلەن مۇئاپىيە ئۇتتۇرسا ئاخىر قانلىق ئۇرۇش كېلىپ چىققان، ئۇرۇش ئۇچ ئاي داۋام قىلىپ، ئىككى تەرەپتن نۇرغۇن كىشى ئۆلگەن. بۇ ئۇرۇشتا ئەلى تەرەپ غەلبە قازىنۇۋاتقاندا، ئەمرەبىنى ئاس بىر تەدبىرىنى ئۇيىلاپ تاپقان. مۇئاپىيىنىڭ شاملقى (سۈرىپىلىك) قوشۇنلىرى نەيزە ئۇچىغا قۇرئانى باغلاب، ئەلىنى "كتاب ۋە سۈننەتنىڭ ھۆكۈمى" گە بويىسۇنۇشقا چاقرغان. كىتابقا دەۋەت قىلىش ئۇچىغا چىققان ھىلە ئىدى. مۇئاپىيىنىڭ بۇ ھىلىسى ئەلى تەرمىدارلىرىغا تەسر قىلغان. ئەلى تەرمىدارلىرى بۇ ھىلىگە ئالدىنىپ، شاملقلارنىڭ ئۇرۇشنى ۋاقتىنچە توختىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلغان. بۇ ھۆكۈمكە ئەلىئىلەر^① رازى بولىغان، ئەمما بىر قىسم ئەلى تەرمىدارلىرى: بىز ھەرقانداق ۋاقتىتا سىزگە سادىق "شىئە"، يەنى سىزنىڭ بىلەن ئىسلامنىڭ بىر پۇتۇن گەۋدىسى ئىككىگە ئايىلىپ بۇلۇنۇش كېلىپ چىققان. كېپىنلىكى دەۋەلەرde «ھەدىس» نى شەرھەلەش جەھەتتە زور نەتىجىلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، مۇھەممەد ئىبنى جەرىر ئەل تەبەرى (838 - 923 - يىللار) «قۇرئان تەپسىرى» نى يازغان، زەمەخشىرى «كەششاق» (قۇرئان تەپسىرىنىڭ بىر خىلى) نى يازغان، ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى تۈمەر فەخرىدىن رازى هىجرييىنىڭ 549 - يىلى (ملاadi 1149 - 1150 - يىلى) ئەراننىڭ رەي شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن، بۇ «فوتوھا تەپسىر» دېگەن تەسەرنى يېزىپ، ئىسلام دۇنياسىدا «شەيخۇل ئىسلام» دەپ شۆھرەت قازانغان، ملاadi 1210 - يىلى ھېراتتا ۋاپات بولغان، ئىبنى ئاساکىر دەمەشقى - .

^① بۇ جايدىكى "ئەلىئى" ئەلىگە منسۇب ۋە باقلق بولغانلار، يەنى ئەلى تەرمىدارلىرىنى كۆرۈستىدۇ.

كەلگەن. بۇ چاغدا ئىسلام دىنى بەك چوڭ ۋە جىددىي خەۋىپكە دۇچ كەلگەن. بۇنداق جىددىي ۋەزىيەتنى ئۇڭشاش ۋەزىپسى ئېبۇ بەكىرى خەلىپىنىڭ تۈستىكە چۈشكەن. ئۇ ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىق كاتتا ساھابىلەر بىلەن بىرلىكتە، بۇ ۋەزىيەتنى ئۇڭشاش ئۇچۇن 11 قىتىم جەڭ قىلىپ ئىسيانى باستۇرۇپ، ئەرمەب خەلىپلىكىنىڭ بىرلىكتەن قوغىغان. ^① شۇنىڭ بىلەن بارلىق ئەرەب ئىسلام ئەھلى ئېبۇ بەكىنىڭ پەيغەمبەر ۋارسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان.

ئىسلام تارىخىدا بۇ تۆت خەلىپىنى ھىمایە قىلغۇچى مۇسۇلمانلار كېيىنكى دەۋولەر دە "ئەھلى سۈننەت" ، "سۈننېيلەر" دەپ ئاتالغان. ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يولدىكى تۈمەتلەرنىڭ جەم بولۇشغا يۆلمىكەن ئىسلام ئەقىدە ئىگىلىرى ئىدى. بۇ ئەقىدىنى شۇنداق يېغىنچاڭلاشتقا بولىدۇكى، سۈننېي مەزھىپكە داخل بولغانلار خۇدانىڭ ئەزەلى ۋە مەڭگۈ ئىكەنلىكگە، خۇدانىڭ دۈنیانى ياراقان قۇدرىتكە ئىشىنى، خۇدا پەرشىللەرگە چۈشورگەن مۇقىددەس كىتاب قۇرئان كېرىمنىڭ خۇدانىڭ سۆزى ئىكەنلىكگە، ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋە مۇھەممەرنىڭ پەيغەمبەرلىكگە، ئۇلۇمدىن كېيىن تىرىلىشنىڭ راستلىقىغا ئىشىنى، تۆت چاريانىڭ خەلىپلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى، پەيغەمبەرگە ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرىگە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ۋە سۈننېيلەرنىڭ نۇپ مەقسىتى. بۇ مەزھەپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ۋە ئىش - ئىزلىرىنى رەتلەپ «ھەدىس» نى تۈزگەن. بۇ كىتاب "سۈننەدە" دەپ ئاتالغان. "سۈننېي مەزھىپى" دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

ئىلمى فقهى^② جەھەتلىن قارىغاندا، جۈڭگۈدىكى مۇسۇلمانلار سۈننېي مەزھىپى ھەنەفىيە فقهىسىگە مەنسۇپ.

ئەلى خەلىپلىككە چىققاندىن كېيىن، مۇتاۋىيىنى شامىدىكى ۋالىلىق

^① شام بەندىزادە فەلىلىق ئەخىدە ھېلىمنىڭ «ئىسلام تارىخى» دېگەن ئىسىرى.

^② «فقۇ». — شەرئىشەن ئەھكاملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان دىنى ئىلىم.

بولغان.

قاراخانیلار خاندانلىقى نىسلام دىنىي دۆلەت دىنى قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن كېيىن، ئورتودوكسال سۈننەتى مەزھىپى ھۆكۈمەت تەرەپ ئەمەل قىلىدىغان مەزھەپ بولۇپ قالغان، شۇنداقلا شىنجاڭ رايونسىدىكى تۈرکى تىللەق مىللەتلەرنىڭ تۇرتاق ئىتتىقادى بولۇپ قالغان، ئۇلار سىرتقا نىسبەتنەن تۈزۈلىرىنى "چوڭ ئىمام مەزھىپى" ، يەنى سۈننەتى مەزھىپىنىڭ ھەنفىيە فقىھچىلىرى دەپ ئاتىغان، بۇ ئىلىملىنىڭ ئىچكى رايونلىرىدىكى مۇسۇلمانلار منسۇپ بولغان مەزھەپ بىلەن ئوخشاش.

سۈننەتى مەزھىپىنىڭ ھەنفىيە فقىھچىلىرى ئاللا بۇيرۇغان بەش پەرزىگە ئەمەل قىلىشنى تەكتىلىگەن، بىر خىللا مەسچىت تۈزۈمىنى تەشەببۈس قىلغان، شۇڭا قاراخانىلار زېمىندا مەسچىت ئومۇمۇزلىك سېلىنغان. مۇشۇ ئەسرىنىڭ باشلىرىدا، يەكەندىن تېپىلغان قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىگە ئائىت پۇتۇكىلەردە شۇ جايىدىكى ئىتكى مەسچىت تىلغا ئېلىنغان، بىرى، يەكەندىن لابۇر كەنتىدە بولۇپ، نامى "ئىسماق جارۇپ مەسچىتى" ، پۇتۇكتە خاتىرىلەنگەن ۋاقتى هىجرييە 479 - 494 - يىلى (مىلادى 1082 - 1101 - يىلى)؛ يەنە بىرى، يەكەندىن شىمناش كەنتىدە بولۇپ، نامى "يەھىا ئىنال ئۇل ھاجىپ مەسچىتى" ، پۇتۇكتە خاتىرىلەنگەن ۋاقتى هىجرييە 525 - 515 - يىلى (مىلادى 1121 - 1136 - يىلى). بۇلار شىنجاڭ نىسلام تارىخىدا دەللىل - ئىسپاتى بار ئەڭ بالدۇرقى مەسچىتلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. "بەش پەرز" دىكى بەلكىلىمكە ئاساسەن، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆمرىدە ئۆتەشكە تېگىشلىك ئىنتايىن مۇقىددەس دىنىي ھەجۇرىيىتى ھېسابلىنىدۇ، ھەج قىلىپ كەلگەنلەر "ھاجى" دېگەن ھۆرمەتىنامغا ئىگە بولىدۇ. يەكەندىن تېپىلغان پۇتۇكتە قاراخانىلار خاندانلىقىدىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان بىرقانچە كىشى خاتىرىلەنگەن. ئۇلار ھۇسەين ھاجى، ھەسەن ئەمسىر ھاجى، ھەسەن ھاجى ۋە ھاجى ئىنالاردىن ئىبارەت. پۇتۇكتە خاتىرىلەنگەن ۋاقت مىلادى 1082 - يىلدىن

فەخىددىن ئېبۇ مەنسۇر ئابدۇرەخمان ئىبنى مۇھەممەد ھەدىسىچىلىك بىلەن تۈنۈلغان ئالىم. ئۇ 1186 - يىلى دەمەشقەتە تۈغۈلۈپ، 1223 - يىلى ۋاپات بولغان. مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل ئەلبۇخارى (مىلادى 810 - 870 - يىللار) «سەھاھى سىتتە» (ئالىتە پارچە ھەدىس كىتابى). دەپ ئاتالغان مەشھۇر ھەدىس كىتابىنى يېزىپ شۆھەرت قازانغان. ئىمام مۇھەققىق بىنۇلەھەزم — ئىسلام تارىخىدىكى مەشھۇر تەپسir ۋە ھەدىس ئالىمى، ئۇ ھىجربىيە 384 - يىلى (مىلادى 994 - يىلى) قۇرتبەب دېگەن جايىدا تۈغۈلۈپ، ھىجربىيەنىڭ 456 - يىلى (مىلادى 1064 - يىلى) ۋاپات بولغان. فەقەشۈنەناسلىق ۋە ھەدىشۈنەناسلىق بۇسەرلىرى يۇقىرىدا ئىتىپ تۈزۈلگەن، ئىسلام تارىخىدا شۆھەرت قازانغان ۋە ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈلماالارنىڭ قولىدا يېزىلىپ، رەتلەنىپ، تەھرىرلىنىپ تۈزۈپ چىقلوغان. كېيىن خۇراسانلىق ئېبۇ ھامىد مۇھەممەد غەزىالى (مىلادى 1069 - 1111 - يىللار)، ئىسلامنىڭ ھۆججىتى ۋە دىننىڭ پىشىۋاسى دېگەن نام بىلەن شۆھەرت قازىنىپ، سۈننېي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرىنى بېىتىقان ۋە راواجلاندۇرغاندىن كېيىن، مۇكەممەل ئىلاھشۈنەناسلىق ئىدىيىۋى سىستېمىسى شەكىلەنگەن. سۈننېي مەزھىپىنىڭ ئىلمىي فەقەسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا جوش تۈرۈپ راواجلىنىشى قاراخانىيىلار خاندانلىقىنىڭ ئىسلام دىنغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىلمىي فەقەتى جەھەتتە، ھەنەفييە مەزھىپى دەسلەپتە خۇراسان رايوندا ئەۋوج ئالغان، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايىسى جايلىرىغا كەڭ تارقالغان، مىلادى X ئۇسرىدە ماۋرائۇننەھر رايوندا ھەنەفييە مەزھىپى ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملۇشىپ، ھەنەفييە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلامىيەت قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىيىلار خاندانلىقى، غەزىتەۋىيلەر خاندانلىقى، سالجۇق قىيلار خاندانلىقى ۋە دېھلى سۇلتانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملەرى ھەنەفييە فەقەسى ئاساسغا قۇرۇلغان، قاراخانىيىلار خاندانلىقىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئاساسەن شۇنداق

سادیق (واپاتی ملادی 765 - یلى) شئه مهزھپىنىڭ ئلاھىشۇناسلىقىغا
 ئاساس سالغان. خەلپە مەمۇن ھاكىمىيەت بىشدا تۈرغان مەزگىلدە (ملادى
 813 - 833 - يىللرى) شئه مهزھپىگە بىر قەدەر كەڭچىلىك سىياسەت
 قوللۇغانلىقىن، شئه مهزھپى زور دەرجىدە راۋاجلانغان، ئۇنىڭ
 تەشكىلاتلىرى ھەرقايىسى جاپلارغا ئىلگىرىلەپ تارقىلىپا قالماي، بەلكى يەمن،
 ئىران، ئىراق، شىمالىي ئافرقا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بەزى رايونلىرىدىمۇ
 ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شئه مهزھپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان مۇستەقىل دۆلەت
 خانلىقلار قۇرۇلغان. شئه مهزھپى ئەلسىنى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئىسلام
 هوقۇقىنىڭ قانۇنى ۋارسلرى سۈپىتىدە ئىلاھىلاشتۇرۇپ، "ئىمام" دەپ
 ئاتاپ، ئىماھنى ئاللا تەينلەيدۇ، بەندىلەرنىڭ ئۇلارنى سايلاش هوقۇقى يوق،
 ئىمامالار ئاللانىڭ پاناھىدا بولىدۇ، ئۇلاردا پەيغەمبەردىن مراسىش بولۇپ قالغان
 "ئىلاھىي نۇر" بار، شۇڭا ئۇلار ئالاھىدە ئىلاھىي خۇسۇسىيەتلەركە ئىگە،
 زادىلا گۇناھ سادىر قىلمائىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىمام سىياسىي بىلەن دىنى
 بىرلەشتۈرگەن داهىي، بىرىنچى ئەۋلاد ئىمام مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋارسى
 ئەلى، پەقەت ئەلسىنىڭ ئەۋلادلىرىلا قانۇنى ئىمام ھېسابلىنىدۇ. شئه مهزھپى
 ئەقدىسىنىڭ يادروسى "غاىپ بولغان ئىمام" دېگەن تەلەماتىن، يەنى
 ئاخىرقى ئىمام غايىپ بولغان، ئۇ دۇنيانى قۇنقۇزغۇچى "مەھدى" سۈپىتىدە،
 زامان ئاخىرى بولغاندا قايتا پەيدا بولۇپ، ھىدايەت ۋە ئادالەتنى يولغا قويىدۇ،
 زالىلق ۋە يامانلىقى يوقتىدۇ، دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. شئه مهزھپى
 «قۇرئان» دىكى سۆزلەر "ئۇچۇق مەنلىك" ۋە "بىپق مەنلىك" بولىدۇ،
 ئادەتىكى بەندىلەر ئۇنىڭ ئۇچۇق مەنلىرىنىلا چۈشىنەلەيدۇ، «قۇرئان»نىڭ
 بىپق مەنلىرىنى پەقەت ئىماملارلا چۈشىنەلەيدۇ، «قۇرئان»نىڭ ھەققىي
 جەۋھىرى شۇ بىپق مەنلىدە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، بۇ تەلەمات
 "باتىننېيە" (بىپق مەنچىلەر) دەپمۇ ئاتلىدۇ. ملادى VIII ئەسرىنىڭ
 ئوتتۇريلرىدىن تارتىپ سۈننى مهزھپىنىڭ فقەھشۇناسلىرى «قۇرئان كەرمەم»
 بىلەن «ھەدىس»نى تەتقىق قىلىش ۋە شەرھەلەش ئارقىلىق، قۇرئانشۇناسلىق

1121 - يىلغىچە بولۇپ، شىمالىي سۈڭ سۈلالسىنىڭ يۈەمنىڭ 5 - يىلىدىن
 شۇەنخى 3 - يىلغىچە بولغان ۋاقتقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلار شىنجاڭدىن نۇڭ
 بۇرۇن مەككىگە بېرىپ هەج قىلغانلاردۇر. ^①
 قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزھىپى شىئە
 مەزھىپى بولۇپ، بۇ مەزھىپكە تاجىكلار ئېتىقاد قىلغان، شىنجاڭدىكى تاجىكلار
 ئېلىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپكە ئېتىقاد قىلىدىغان بىردىنىرى مىللەت.
 شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى ئۇرتودوكسال سۈننەتى مەزھىپىدىن باشقا
 يەنە بىر مۇھىم مەزھىپ ھېسابلىنىدۇ. "شىئە" ئەرەبچە سۆز بولۇپ،
 "ئەگەشكۈچى" دېگەن معنىنى بىلدۈردى. بۇ مەحسوس ئۇلى تەرمەدارلىرىغا
 قارىتلغان. بۇ مەزھىپ مۇھىممەد پەيغەمبەر ۋاپاڭ بولغاندىن كېپىن، ئۇلى
 خەلپە بولغان ۋاقتتا ئۇلى بىلەن مۇئاۋىيەت ئۇتۇرسىدىكى ئۇرۇشتى ئەلگە
 شەكىللەنگەن، مىلادى 661 - يىلى ئۇلى كۇفەدە قەست بىلەن ئۇلتۇرۇلگەندىن
 كېپىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسمەن مۇئاۋىيىنىڭ تەھدىدى بىلەن ۋارسلق
 هووقىدىن ۋاز كەچكەن وە مىلادى 669 - يىلى ئالىمدىن ئۇتكەن. ئۇنىڭ
 ئىككىنچى ئوغلى ھۆسىمەن خەلپىلىك ئۇرۇنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ باققان
 بولسىمۇ، لېكىن مۇئاۋىيىنىڭ ئوغلى خەلپە يىزىد تەرىپىدىن مىلادى 680 -
 يىلى (ھىجرييە يىلى بويىچە 1 - ئائىنىڭ 10 - كۈنى) كۇفەگە يېقىن كەربالا
 دېگەن جايىدا قوغلاب ئۇلتۇرۇلگەن. شۇنىڭدىن كېپىن، شىئە مۇرتىلىرى
 ھۆسىمەن تۈچۈن قىساس ئالىمىز، دېگەن ذىنلىي ھېسىيات بىلەن خەلپىگە
 قارشى كۈرمىش كە ئاتلانغان. مىلادى 685 - يىلى شىئە مەزھىپكە قاتاشقان
 پارسالار كۇفەدە قوزغلالىك كۆتۈرگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ پارسالار شىئە
 مەزھىپىدە بارغانسىرى چوڭ رول ئۆينىغان. ئۇنىڭ ئۇلادلىرى بولسا كۆپىنچە
 ئىلاھىيەت تەقىقىتى بىلەن شۇغۇللانغان، بولۇپمۇ 6 - ئۇلاد ئىمام جەفەر

لىن مېسىۇن: «پەكىدىن تېبىلىغان قاراخانىيلار خاندانلىقىغا داڭىز بېتىڭىلەر تۇغۇرسىدىكى
 بىر نەچە مىسىلە»، «ھەرىسى بۇرت تەتقىقان» ما بېسىلغان، 1992 - يىلى 2 - ئاي.

ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ فىقەي مەزھىپى ئادەتتە "چوڭ ئىمام مەزھىپى" دەپمۇ
ئاتلىدۇ. ئېبۈھەنفە ھياتا واقتىدا خەلپە ھاكىمىيىتى بىلەن ھەمكارلىشىنى
رەت قىلغان. ئۇ ۋاپاڭ بولغاندىن كېپىن ئۇنىڭ شاگرتلىرى پوزىتىسىسىنى
ئۆزگەرتىپ، خەلپە ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتنى كۈچەيتىكەن،
ئابىاس خاندانلىقىدىن باشلاپ، فېتودال ھۆكۈمرانلارنىڭ قوللىشغا تېرىشىپ،
كەڭ تارقلىپ، تۆت چوڭ فىقەي مەزھىپى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مەزھەپ
بولۇپ قالغان.

ئەرەب ئىستېلاچىلىقى دەۋىرىدە، ئۇتتۇرا ئاسىيا ئىلگىرى - كېپىن بولۇپ
ئۇمەبىا خاندانلىقى بىلەن ئابىاس خاندانلىقىنىڭ تەسرۇ دائىرسىكە كىرىپ
قالغانىدى، شۇڭا سۈننىي مەزھىپى تەشەببۈس قىلىشىپ ۋە قوللاشقا تېرىشىپ
تازا راۋاجلانغان.

ئەرەب ئىمپېرىيەسىنىڭ ئۇمەبىا خاندانلىقى دەۋىرىدە، بىر قىسم شىئە
مۇخلىسلرى ھۆكۈمرانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن "قىچىشىپ" خۇراساندىن
ئېلىمزمۇغا كۆچۈپ كەلگەن، بۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئېلىمزمۇغا تارقلىش
مەنبەلەرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋىرىدە مۇستەقىل بىر دىنىي مەزھەپ سۈپىتىدە تارقلىپ
كىرىگىنى تاجىكلار ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىسمائىلىيە مەزھىپىدۇر. تاجىكلار
شەرقىي ئىران تىلىنى قوللىنىدەغان مىللەت، شىئە مەزھىپى ئۇتتۇرا ئاسىيا
تاجىكلرى ئارىسىدا كەڭ تارىخىي تەسرىكە ئىگە.

شىئەلەر كېينىكى چاغلاردا، پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولغانلاردىن
پىشى چوڭلار شىئەلەرنىڭ ئىشىغا باشچىلىق قىلىشى كېرەك، دېكەن پىكىرنى
ئۇتتۇرغا قويۇپ، ئەلننىڭ ئوغلى ھۆسەين ئەۋلادىدىن ئەڭ نوبۇزلىق ۋە
بىلىملىك دەپ ھېسابلانغان جەفەر سادىقنى شىئەلەرنىڭ ئالىتىنچى ئىمامى
قىلىپ تىكىلگەن.

مىلادى 760 - يىلى شىئەلەرنىڭ ئالىتىنچى ئىمامى جەفەر سادىق ئۆزى
بىلەن بىر پىكىرده بولمىغان چوڭ ئوغلى ئىسمائىلىنى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن

ۋە ھەدىشۇناسلىقنى ۋۆجۈدقا كەلتۈرگەن. مىلادى X ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا، سۇنىنىي مەزھىپىنىڭ كالامشۇناسى ئەشىئەرى (مىلادى 879 - 935 - يىللار) ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھىشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ئاساس سالغان.

ئىلمىي فقىئى جەھەتتە، سۇنىنىي مەزھىپى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قانۇنچىلىق تەشبىءىسغا ئۈچچىل قىلغان، مىلادى X ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا مۇكەممەل دىننىي قانۇن شىدىيىشى سىستېمىسى ۋۆجۈدقا كەلگەن ۋە ئىسلام قانۇنى — شەرىئەت ئەھكاملىرى تۈزۈپ چىقلغان. سۇنىنىي مەزھىپى شەرىئەت قانۇنلىرىنى چىقرىشتا «قورئان كېرىم» ۋە «ھەدىس» نى ئاساس قىلىدۇ، «قىياس» (سېلىشتۈرۈش) نى قانۇن خۇلاسىنىڭ ئاساسى ئۆسۈلى قىلىدۇ، ئۆلىمالارنىڭ «ئىجائى» (ئۇمۇمىي پىكىرى) نى خۇلاسىنىڭ كۈچكە ئىكەنلىكىنى ياكى ئىكەن سەلەكىنى تەستىقلالشىنىڭ پېرىنسىپى قىلىدۇ. ئۇمۇمىيا سۇلانىسى دەۋرىدىلا، سۇنىنىي مەزھىپىنىڭ ئىلمىي فقىھىسىدە ئىمام ئەزمەم، ئىمام مالىك، ئىمام شافىي ۋە ھەنبىللىدىن ئىبارەت توت چوڭ فقىئى مەزھىپى كېلىپ چىققان. بۇ لارنىڭ ئىچىدە ھەنفىيە مەزھىپىنىڭ تارىخى ئەڭ ئۆزۈن، تارقىلىشى ئەڭ كەڭ بولغان. ھەنفىيە مەزھىپىنىڭ ئىمامى ۋە ئاساسچىسى ئېبۇ ھەنفە نۇئىمان مىلادى 699 - يىلى شىراق تەۋەسىدە تۈغۈلۈپ، مىلادى 767 - يىلى باڭدادتا زاپات بولغان. ئۇ كۇفەدە تاۋار - دۇردون تىجارىتى بىلەن تېرىكچىلىك قىلغان. كۇفە شۇ دەۋردە ئىسلام قانۇنلىرى (شەرىئەت) نى قىلىپلاشتۇرۇش ۋە سىستېملاشتۇرۇشنىڭ ئىلمىي مەركىزى ئىدى، ئېبۇ ھەنفە ياش ۋاقتىدا كۇفەدە ئوقۇغان، ئۇقۇشنى پۇتۇرگەندىن بېسىن، قانۇن سىستېمىسىنى «قورئان كەرىم» نى ئاساس قىلىش، «ھەدىس» تىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن پايىدىلىنىش، «قىياس» (سېلىشتۈرۈش) ئۇسۇلنى قوللىنىشا ئەممىيەت بېرىش، قازىلارنىڭ پىكىرى ۋە ھۆكۈمىكە ھۆرمەت قىلىشىن ئىبارەت بولغان. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى (فقىمىسى) نىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە «چوڭ ئىمام» دېگەن نام بىلەن مەشهۇر

ئۇتۇريلرىغا كەلگەندە، ئىسمائىلىيە مەزھىپى تىدرىجىي شەكىللەنگەن. ئىسمائىلىيە مەزھىپىدە مەخچىي گۈرۈفقا ئوخشىپ كېتىدىغان بىر يۈرۈش تەشكىلات بولۇپ، ئۇ نەقىدە جەھەتتە توققۇز دەرىجە بىلگىلەنگەن، مۇرتىلار ئالدىنىقى يەتنە دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى ئىسپاتلىيالسا، ئاندىن كېسنىكى دەرىجىلەرگە كېرەلگەن. بۇ خىل مەخچىي تەشكىلات شەكلى مۇرتىلارغا نىسبەتەن ناھايىتى كۈچلۈك جەلپ قىلىش كۈچكە ئىگە بولۇپ، ئامىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە زور دول ئوينىغان. دەسلەپكى ئىسمائىلىيە مەزھىپى، مەسىلەن، كارامەت مەزھىپى ئىچىدە دېقاڭلار ۋە قول ھۇنەرۋەنلەرنىڭ فېئۇدال ھۆكۈمرانلىققا قارشى كۈرەشلىرى خېلى راۋاجلانغان. ئۇتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە خەلق ھەربىكەتلەرىمۇ كارامەت مەزھىپىنىڭ مۇددىئاسغا ئۇيغۇن ئىدى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش ئىدى. مىلادى ۱۱ ئىسلىرىنىڭ ئۇتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللەرىدە، ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكىلەر ئۇتۇرا ئاسىيادا سالجۇقىيلار خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرمىش قىلغان. ئەينى چاغدا تاجىك ۋە پارسلارنىڭ مەشهۇر شائىرى، پەيلاسۇپ ۋە دەنىي ئەرباپ ناسىر خۇسراو (مىلادى ۱۰۰۴ - ۱۰۸۸ بىللار) فېئودالزىمغا قارشى بۇ كۈرەشنىڭ ئاساسلىق ۋە كىللەرىدىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ پامىر رايونىدا ئېلىپ بارغان دەنىي تەشۇنقات پائالىيىتى نەتىجىسىدە، ئىسمائىلىيە مەزھىپى قدىمكى شىنجاڭدىكى تاجىك مىللەتى ئارىسىغا تارقالغان.

ئۇ بۇ مۇنىسىدىن ئەل قۇبادىيانى ناسىر خۇسراو ئۇتۇرا ئاسىيادىكى تاجىكستاننىڭ شەدتىز رايونىدا قوبادىيان شەھرىدە تۇغۇلغان. ياش چېغىدا بەلخ شەھرىدە، كېسەن مەزۇرىدە ئوقۇپ، تۇرلۇك بىلمەرنى تەتقىق قىلغان ۋە غەزئەۋىلەر خاندانلىقى، سالجۇقىيلار خاندانلىقىدا ئەمەل تۇنقار. مىلادى ۱۰۴۶ - بىللەن هىجاز، كىچىك ئاسىيا، سۈرېبە، شىراز، پەلەستىن، نىشانور، سېستان، ئىسپاھان، غilan، خۇراسان ۋە مىسر قاتارلىق جايلارنى ئايلىشىپ،

مەھرۇم قىلىپ، بۇ ھوقۇقنى يەنە بىر ئوغلى مۇسا كازىمغا بەرگەن. بۇ چاغدا ئىسمائىلىنىڭ تەرمىدارلىرى ئىماملىقنىڭ شۇنداق تەئەللۇق بولۇشى قىل سىغىيادىغان ھەقىقتە، تىرىك مەۋجۇداتلار ئىچىدە شۇنداق يۈقرى تۇرۇنىدا تۇردىغان ئادەم كېلەچەكتە ئىمام بولۇشى كېرەك، ئۇنداق ئادەمنىڭ كۇناھ ئۆتكۈزۈشى مۇمكىن ئەفەس، ئۇنى ئىماملىق ھوقۇقدىن مەھرۇم قىلغان ئاسىيلار كۇناھقا لايىق دەپ قاراپ، ئىسمائىلىنى داهىي قىلىپ كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ مەيدانغا چىققان.

جەھەر سادىق ھېجرييە 142 - يىلى (ھىلادى 765 - يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىمنى ئىمام قىلىش مەسىلىسىدە ئىختىلاب كېلىپ چىقىپ، كىشىلەر ئىككى پىرقىكە ئايىرلەغان. جەھەر سادىقنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىلىنى ئىمام دەپ ئىتقىقاد قىلغۇچىلار ئىسمائىلىيە پىرقىسى، جەھەر سادىقنىڭ يەنە بىر ئوغلى مۇسا كازىمىنى ئىمام دەپ ئىتقىقاد قىلغۇچىلار مۇسا كازىمىنىڭ ئىسمىنى ئاساس قىلىپ، "مۇساۋىيە" ياكى ئۇلار ئىتقىقاد قىلدىغان ئىماملارنىڭ سانى 12 بولغانلىقىغا ئاساسەن "ئىسنائەشەرىيە" (12 چىلار) دەپ ئاتالغان.

ئىسمائىل ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەرمىدارلىرى ئىسمائىلىنىڭ ئۆلۈشى پەقت شەكىلدەنلا ئىبارەت، ئۇ ئۆلۈمىدى، بەلكى غايىپ بولدى، ئۇ يەنە پەيدا بولىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرۇغا قويغان. يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر ئىسمائىل ئۆلگەنلىكەن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنى يەتنىچى ئىمام دەپ ئىلان قىلىش كېرەك، چۈنكى ئىمام پەقت يەنته بولىدۇ، مۇھەممەد ئەنە شۇ يەتنىچى ئىمام، بارلىق مۇسۇلمانلار مۇشۇ ۋەقەننىڭ مەيدانغا كېلىشىنى كۈنۈپ بېرىلنىكە كېلىشى لازىم، دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزىھەپ "يەتنىچىلەر" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ نامى ئالىتىنچى ئىمام جەتفىرى سادىقنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىلىنىڭ نامىدىن كەلگەن، مىلادى VIII ئۇسۇرىدىن IX ئەسلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ مۇھاكىمە ۋە تەيارلىق مەزگىل، IX ئەسلىنىڭ

تەۋسىيەللىرىنىڭ كېيىنكى ئۇلادلارغا يادىكار قىلغان. ئۇنىڭ دۇنياغا كەڭ تارقالغان پەلسەپتۈرى مەزمۇنغا باي شېئىرلىرى 11 مىڭ جۇپ جۇملىنى ئۆز نىچىگە ئالدى، «روشەننامە»، «سائادەتنامە» دېكەن شېئىرلار توپلىمى ناھايىت يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپنىڭ دىنىي مەسىلىلىرىنگە دائىر نۇرغۇن ئەشرلىرى بار، بۇنىڭ نىچىدە پەلسەپتۈرى ماقالىلەر توپلىمى «زادەل مۇساقىرىن» (مۇساپىرنىڭ ئۆزۈقى)، «واجمەددىن» (دىنىنىڭ ھۆججەت - دەلىلىرى)، «جامىئۇل ھېكمەتمەين» (ئىككى ھېكمەتىنىڭ قوشۇلۇشى) قاتارلىق ئەسەرلەر بار. ناسىر خۇسراونىڭ ئەسەرلىرى بىرمۇنچە تەربىيىت ۋە دىداكتىك ئىدىيە، كۆز - قاراشلارنى ئۆز نىچىگە ئالغان، ئاپتۇر زالم پادشاھ ۋە پارىخور ئەمەلدارلارنى، ئالدامچى ۋە سۇتختورلارنى قاتىق قامىچلاپ، دېھقان، ھۇنەرۋەنلەرنى مەدىھىلىكەن. ئۇ كىشىلەرنى ياخشى خىسلەتى ئىگىلەپ، يامان خۇسۇسىيەتلەردىن چەتلەشكە دەۋەت قىلغان. بۇ دىنىي ئۇقدىچىلىكىنىڭ ئىدىيىت ۋاسارىتىگە قارشى تۇرىدىغان ئىنسانپەرۋەرلىك مەزمۇنغا ئىگە. ناسىر خۇسراۋ تۈزەتكەن ئىسمائىلىيە ئۇقدىلىرى پامىر رايونىدا ئۇزاقىچە ئۆز تەسرىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان 20 نەچچە يىللەق تەشۈقات پائالىيىتى، كەڭ مەندىن ئالغاندا، ئۇنى بەدە خشاندىكى ئىسمائىلىيە تەشكىلاتنىڭ ئاساسچىسى ۋە قوغۇدىغۇچى پەيغەمبىرى قىلىپ قويغان، شۇنداقلا قەدىمكى شىنجاڭ رايونغا بىۋاستە تەسر كۆرسەتكەن، شىئە مەزھىپنىڭ شىنجاڭدىكى تاجىكلار ئارسىسغا تارقىلىشىدا بىتەكچى خاراكتېرلىك زول ئۇينىغان. مىللەي يېزىتىكى مەنبەلەردىن بىيان قىلىنىشچە، ميلادى 1061 - يىلدىن ئىلگىرى ناسىر خۇسراۋ بىلەن بىلە پامىرغا كېلىپ دىن تارقاتقۇچىلاردىن يەنە سەئىد ھەسەن، رەنەر رەبى، سەئىد سۇرآپ ۋەلى، سەئىد جالال بۇخارى، جاهان مەلىكشاھ قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار. ئۇلارنىڭ بىزىلىرى سارىكۈل (هازىرقى شىنجاڭ تاشقۇرغان) كە كېلىپ، ئىسمائىلىيە ئۇقدىلىرىنى تارقاتقان ۋە مۇرتىت قوبۇل قىلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ، ناسىر

جایلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۈسۈلى، دىننىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ -
 ئادەتلەرنى ئۆقۇشقان. ناسىر خۇسراو، مىسىرىدىكى چىغىدا ئىسمائىلىيە
 تەرمەپدارلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇلارغا خەيرخاھلىق بىلدۈرگەن.^① ئۇ
 ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى يولىدا ئىزدىنلىپ، كارامەت
 مەزھىپىدىكىلەر قۇرغان بەھەرىمین سۇلتانلىقى ۋە ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكىلەر
 قۇرغان فاتىمە خاندانلىقىنى زىيارەت قىلغان. ئۇ ئىسمائىلىيە تەشكىلاتغا
 قاتىشىپلا قالماي، يەنە مىسىردا فاتىمە خاندانلىقىنىڭ خەلپىسى مۇستەنە نىشر
 تەرىپىدىن دىن تارقاتقۇچى ۋە كىل قىلىپ تېينلىنىپ، خۇراسان قاتارلىق
 جايilarغا دىننىي تەشۈقات قىلىشقا ئۇۋەتلىگەن. ئۇ بەلخ قاتارلىق جايilarدا
 ئىسمائىلىيە تەلەماتىنى تارقتىپ يېڭى مۇرتىت توپلىغان، شۇڭا ئۇنىڭغا
 سالجۇقىيلار خاندانلىقىدىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ۋە ھاكىمىيەت
 بېشىدىكىلەر زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغان، ئۇ زىيانكەشلىكتىن ئۆزىنى دالدىغا
 ئېلىش ئۇچۇن سەركەردان بولۇپ، خۇراسان، تەبەرىستان ۋە مازاندېراندا
 يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن. ئۇ مىلادى 1061 - يىلدىن ئىلگىرى ئىسمائىلىيە
 تەلەماتىنى تارقاتقۇچى ئۇستازلىق سالاھىيىتى بىلەن پامىر رايونىغا كېلىپ،
 ئاخىر بەدەخشاننىڭ يۇمۇخۇن دېگەن تاغلىق يېرىدە ماڭاللىشىپ، ئالەمدەن
 ئۆتكەنگە قەدەر شۇ يەردە تۇرۇپ يېزىقچىلىق بىلەن شۇعۇللانغان. ناسىر
 خۇسراو (تەخەللوسى "ھۆججەتى") پۇتۇن ئۇمرىدە نۇرغۇن شېئىر،
 ساياهەت خاتىرىلىرى، دىننىي ۋە پەلسەپىۋى ئۇسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.
 ئۇنىڭ «سەفرنامە»، «زادەل مۇسافىرلەن» (مۇسابىرنىڭ ئۆزۈقى) دېگەن
 تەسەرلىرى ئوتتۇرა ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرقىنىڭ ھەرقايىسى
 جايىلىرىنى كېزىنپ چىقاندىن كېيىن يېزىلغان بولۇپ، تارىخ، ئېتىنولوگىيە،
 ئېتىنكا جەھەتتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ ئۆز ھايانتىدا 60 مىڭ مىسرادىن
 تارتۇق قەسىدە، غەزەل، قىتە، روپائىي يېزىپ، ھېكىمەت، نەسەھەت،

^① شىئى مۇزھىپى ئاماسدا كەلگەن ئىسمائىلىيە مەزھىپى شىئىلەرنىڭ 7 - ئىمامى
ئىسمائىلىنى هەققىقى ۋە ئاخىرقى ئىمام، دېپ قارايتىن.

ئىمە ئىكەنلىكىنى تەسىۋەپ ئالماڭلىرى ئۆز ئىسەرلىرىدە ھەرخىل ئىزاھلاب
 كەلدى. بەزىلەر بۇ سۆز ئۇرەبچە " ساپ " ياكى " سۈفە " دېگەن سۆزدىن
 كېلىپ چىققان، دېدى؛ بەزىلەر بۇ سۆز ئۇرەبچە " يۈڭ " دېگەن مەننى
 بىلدۈردىغان " سۇق " سۆزدىن كېلىپ چىققان، سۈفيلىار يۈگىدىن
 توقولغان مەللە چاپان كىيىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى " سۇقى " دەپ ئاتغان،
 دېدى؛ بەزىلەر " سۇق " سۆزى ئەسلى يۈنانچە " سۇقىيە " (سۇقۇس
 - ھېكمەت) دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، تەسىۋەپچىلىق (سەرلىقلاشتۇرۇلغان
 ئەقىدە) " سۇقىزىم " دەپ ئاتالغان، بۇ ئەقىدىنىڭ بىتىقادچىلىرى ئادەتتە
 " سۇفىلار " دەپ ئاتىلىدۇ، دېدى. تەسىۋەپ ئۆز تارىخدا ۋۆجۇدقا كېلىش،
 راۋاجلىنىش ۋە كاساتلىشىش دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئىسلامىيەت تارىخدا
 يۈز بەرگەن نۇرغۇن زور ۋە مۇرەككەپ ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبچىسى سۈپىتىدە تارىخ
 سەھىپىسىدىن ئورۇن بېلىپ كەلگەن. ئىسلام دىنلىكى پىرقە - بىقىملار
 ئارسىدا تەسىۋەپ ئېقىمى (سۇقىزىم) ئالماڭلارنىڭ دەقتىنى ھەممىدىن
 بەكىرەك تارتقان.

تەسىۋەپ (سۇقىزىم) ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىپ ئىككى ئەسىردىن
 كېيىن پەيدا بولغان. ئۇ بۇ ئىككى ئەسىر داۋامىدا ھەرقايىسى ئىسلام ئەللەرنىڭ
 تارىخىدىن ئورۇن بېلىپ، ئىدەببىياتتا ناھايىتى چوڭ ئورۇن ئىكلىكىن
 پەلسەپئۇي مەسلەككە ئايلانغان. گەرچە ئىسلام دىنى ۋۆجۇدقا كېلىشىن بۇرۇن
 ئۇنىڭ سىستېمىلاشىغان ئايىرم كۆرۈنۈشلىرى بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساسەن
 ئىسلام دىنى ۋۆجۇدقا كەلگەندىن كېيىن فېئو دال - كېلىكىل
 ئەكسىيەتچىلىكىنىڭ ئەتھجىتلىشى ئەنلىكىنىڭ فارشى قوزغالغان نارازىلىقلارنىڭ
 ئۆرلەپ كېتىشى ئارقىسىدا راۋاجلىنىپ ۋە سىستېمىلىشىپ، بىر مۇنچە تازماقلارغا
 ئىككە بولغان پەلسەپئۇي ئېقىمعا ئايلانغان. IX - XI ئەسىرلەرde تېز
 راۋاجلانغان ۋە تارقالغان، مەشھۇر مۇتەسىۋەپ (سۇقىزىم ئېقىمىدىكى زات)
 لار مەيدانغا كەلگەن. رابىئە، ئىبىنى ئەل ئەزبى، ئىبراھىم ئىبىنى ئەدھەم،
 فەرىدۇددىن ئەتتار، ھەسەن ئەل بەسىرى، ھەسەن ئەل بەستامى، ئەبۇ بەكرى

خۇسراونى شىنجاڭدىكى تاجىك مۇسۇلمانلار "پىر"، "ئۇستاز"، "ئەۋل ئاتا" دەپ ئۇلۇغلىغان، ئۇ يازغان "چىrag ئايىتى" تاجىكلار تەرىپىددى دىنىي تۈرمۇشتىكى قىبلىنامە دەپ ھۆرمەتلەنگەن. تاجىكلارنىڭ ئادىتى بويىچى ئۆلکۈچى دەپنە قىلىنىدىغان تاخشىمى چىrag يورۇۋۇش مۇراسىمە ئۆتكۈزۈلدى، مۇراسىمدا خەلپە (بۇ يەردە ئادەتسىكى دىنىي زات كۆزد ئۆتكۈزۈلدى) ئايىت ئوقۇيدۇ، شۇڭا بۇ (چىrag ئايىتى) دەپ ئاتالغان. "چىرا ئايىتى" دە ئۆلکۈچىنىڭ ئۇ دۇنياغا بارغاندا دۆج كېلىدىغان ئىشلىرى سۆزلىنىدۇ، ئۆلکۈچىگە ئۇ ئالىمەدە ياخشىلىق تىلەپ دۇئا قىلىنىدۇ ئېيتىلىشچە، "چىrag ئايىتى" ئوقۇلماسا، ئۆلکۈچى ئۇبدان يەرلىككى كەرەلمەسمىش، ئۇ ئالىمەدە ئەمنىلىك تاپالماسىش. شۇڭا، تاجىكلار "چىrag ئايىتى" نى بەكمۇ ئۇلغۇ بىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇنلىغان دۇئا - تىلاۋەت، نەزىر - چىrag پائالىيەتلەرىدە مۇراسىمىنىڭ ئاياغلاشقانلىقى ناسىر خۇسراونىڭ نامى بىلەن جاكارلىنىدۇ. ناسىر خۇسراونىڭ تەسىرى شىنجاڭ تاجىكلرى ئارىسىدا ئىزچىل تۈرددە ئاجىزلاشماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە، هەتا تاجىكلار ئىچىدىكى بىرمۇنچە دىنىي زاتلار (سەئىد، ئىشان قاتارلىقلار) تۆزۈلرىنى تارىختا ناسىر خۇسراو بىلەن كېلىپ تاشقۇرغاندا دىن تارقاتقان كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتاشماقتا^①.

بۇ يەردە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ ئەھۋالنى بايان قىلىش بىلەن بىلە، قاراخانىلار دەۋرىدىكى تەسەۋۋۇپ (سۇفۇزم) نى بايان قىلىشتن ئىلگىرى، تەسەۋۋۇپنىڭ بارلۇقا كېلىشى، ئۇنىڭ ھەرقايىسى ئىسلام ئەللەرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەننەيت، دىنىي ھاياتىدا ئۇينىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي رولى توغرىسىدا قىسىچە توختىلىپ ئۆتكۈشى زۆر دەپ قارايمىز.

"سۇفۇزم" دېگەن سۆزنىڭ قايىسى تىلدىن ئېلىنغانلىقى، مەنسىنىڭ

شىرىن قۇربان، رۈچايمىك تۈرۈتلىقى : «تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقىسى». «شىنجاڭ دىن تەقىقات مانىپېرساللىرى»، 17 تىپلام، شىنجاڭ ئېجىتىمائىي پەندەر ئاكادېمىسى دىن تەقىقات ئورنى تۆزۈپ باسقان، 1989 - بىل.

غۇزىالى ياردم بېرىپ قوللۇغان ۋە نۇرتودوكساللىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن "پان تەسىھۋۇپچىلىق" ھەرىكتى اشەكىللەنگەن. مىلادى ١٦ مۇسىننىڭ دەسلەپكى مەزگىلەدە پېرسىيلىك دىن تارقاتقۇچى ئايىنۇل قۇداتۇل يۈسۈپ ھەمدانى (مىلادى 1130 - يىلى ۋاپات بولغان) نۇتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىستاننىڭ ھەرۋى شەھرىگە كېلىپ، سۈقۈزچىلارنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى داهىسى بولۇپ قالغان. تەرىقەت نەسىبىدىن قارىغاندا، يۈسۈپ ھەمدانىنىڭ ئۇستازى شەيخ ئەبۇفالىمە دىن سىستېمىسىنىڭ ئىككى قىسىم نەسىبى ھەزرتى مۇھەممەدەنىك تۈغانلىرى ئەبۇ بەكىر ۋە ئەللىرگىچە ئۇلىشىدۇ، ھەتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرلەپ "پەيغەمبەر" بىلەن باغلەندىدۇ. بۇنىڭدا، ئالدى بىلەن، پېرسىيىدىكى شىئە مەزھىپكە ئەلى باشچىلىقىدىكى ئىماملار تەلىماتىنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكى گەۋەدىلەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭ سىستېمىسىنىڭ ئاللا بەخش ئەتكەن "ئىلاھى نۇر"غا بولغان ۋارىسلق مۇناسىۋىتى تەكتەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئەبۇ بەكىر "پەيغەمبەر" ئانا قىلغان سۈننەتى مەزھىپىنىڭ ئىلاھىيەت سىستېمىسى سىگىدۈرۈلگەن، دەپ تەرغىپ قىلىغان.^①

بارتولد ئۆزىنىڭ «تۈركىستاننىڭ مەدەنلىقى ھايات تارىخى» دېگەن ئەستىرىدە تەسىھۋۇپنىڭ ماۋەرائۇنەھەرگە تارقىلىشى X-XI ئەسلىر مۇتەپەككۈرى يۈسۈپ ھەمدانىدىن باشلانغانلىقىنى بېتىدۇ. ئۇ : يۈسۈپ ھەمدانى موزدۇز ئىدى، ئۇ ئۆز دەۋرىدە بۇخارانى، كېينىچە سەرەقەندىنى قاراخانىپارنىڭ ھۆجۈمىدىن قوغداشقا بىۋاسىتە قاتاشقان ئادەم، ئۇ ئۆز شاگىرتلىرىنى ئەمگەك قىلساقا، ھونەر ئۆگىنىشكە، ھەربىي ئىشلارنى ئۆگىنىشكە

① شام مەممۇد ئىپىنى مىرزا فازىل جوراس يازغان «ئازارىخ» (رۆزىجە نۆسخى) 150 - 152. بىڭىر، ئۇ. ق. تاڭىمنۇشكىن تەرىجىھ قىلىپ ئىزەلىغان، موڪىۋا، 1976.

- بىل نشرى، كېىىنلىك چاغلاردا شىنجاڭىدىكى بىرمۇنچە خۇمبار يۇ شەھىرىدىكى ئىماملار سىستېمىسىنى قاندالىشقۇ نەسىبىكە يۈتكىپ، ئەلدىن باشلانغان خىلىق خىل قاندالىشقۇ نەسىبىنى تۈزۈپ چىققان، قالغان قىسىم بولسا سۈننەتى مەزھىپىنىڭ تۇرتۇدوكساللىقىغا ئۆيغۇن كېلىدىشان قادىيەلاشتۇرۇلغان تەرىقەت نەسىبى يۈلۈپ شەكىللەتكەن. قاندالىشقۇ نەسىبى «ناشىن نەسب»، دەنىي نەسب "ئىچى نەسب" دېپ ئاثالغان. نەسىبى بۇنداق تۈزگەندە، تاربخىنىڭ چىلىقىنىش يوقىنىش قۇيمالىق مۇمكىن ئەمەمى.

ئەش شلى، ئۇبۇ مەنسۇر مەئەل ھۆسەين ئەل ھەلاج ۋە باشقىلار تەسەۋۋۇپنىڭ يېتە كچىلىرىدۇر.

ئىسلام دىننىڭ تەسەۋۋۇپ ئېتقادىدىكى كىشىلەر ھەم «قۇرئان كېرىم» نىڭ بەزى ئايەتلەرىنى ئاساس قىلغان، ھەم يېڭى پلاتونىزم ۋە ھىندىستاندىكى يۈكە مەزھىپنىڭ تىدبىيلەرنى قوبۇل قىلغان. سۇفىزم دەسلەپكى مەركىلىدە ئاساسەن دەرۋىشلەرنىڭ غۇرۇپ تەچىلىك، تەركىدۇنیالىق، زاھىدلەققا بېرىلىشى بىلەن خاراكتېرلەنگەن. مىلادى VII ئەسرىنىڭ ئۇتۇريلەرىدىن كېسىن ئىككىنچى باسقۇچقا قەدمەم قويغاندا تەرمقىي قىلىپ، تەسەۋۋۇپچىلىق (تەبىئەتنىن تاشقىرى ئالىم بارلىقغا ئىشىنىدىغان بىر خىل سىرلىق قاراش) بىلەن خاراكتېرلەنگەن. تەسەۋۋۇپچىلىق سىرلىق مۇھەببەت، پان ئىلاھىچىلىق ۋە تەئۇسوفييە (مۇراقىبە يولى "خۇدانى بىلىش" ۋە "غاينىب ئالىمعەكە يېتىش" دېگەن خۇراپىي تەلەمات) نى تەشۇق قىلىدۇ، دىلدا ئاللاغا ئىبادەت قىلىپ، چوڭقۇر خىيال ئارقىلىق ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىشنى تەشەببۈس قىلىدۇ. XI ئەسرىگە كەلگەندە سۇفىزم تەرمقىي قىلىپ تۈچىنچى باسقۇچقا يەتىنى، بۇ مەزگىنلەدە ھاكىم سۇلايمان ئاتا (ۋاپاتى 1086 - يىلى) قاتارلىق سۇفىزم پىشۋالرى مەيدانغا چىققان، بىر تەرمەپتىن، سۇفىزم تەلەماتى ئىسلام دىنى ئەقىدىسى قاتارغا كىرگۈزۈلگەن، يەنە بىر تەرمەپتىن، تەسەۋۋۇپچىلىق تەشكىلاتلىشىش تەرمىپكە قاراپ راۋاجلانغان. سۇفىزم X ئەسىرىدىن باشلاپ ئىسلام دۆلەتلەرىنى ھەر خىل تەرىقەت ئىچىگە سۆرەپ كىرىگەن. سۇفىزم كېيىنكى ۋاقتىلاردا ئۇتۇرما ئاسىياغا تارقالغان ھەم شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۇتۇلگەندەك، سۇتۇق بۇغراخانى ئىسلام دىنغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان سامانىي شاهزادىسى ئۇبۇ ناسىر سامانىي تەسەۋۋۇپچى شىدى، مۇسا بىننى سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئىسلام دىننى دۆلەت دىنلى قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا ياردەملەشكەن كىشىمۇ ئىشاپورلۇق مەشهۇر تەسەۋۋۇپچى سۇفى كارمات شىدى. ئەسەۋۋۇپچىلىق تەرمقىي قىلىپ، ئىمام مۇھەممەد ئۇتۇرما ئاسىيادا تەسەۋۋۇپچىلىق تەرمقىي قىلىپ،

جان - دىلىڭنى جەم قىلغۇن مەرىپەتكە،
شۇنداق يېتەرسەن ئىزدىگەن ھەققەتكە.^①

ئۇ يەسەۋى سۈلۈكىنى قۇرغانلىقى ۋە ئۇنلۇك ئاواز بىلەن زىكىر
قىلىش (ئۇقوش) نى تۈنجى بولۇپ تاشىببىُس قىلغانلىقى ئۈچۈن جەھرىيە
(“ئاشكارا”，“جاراڭلىق”，يەنى ئۇنلۇك ئاواز بىلەن ئوقۇغۇچلار) نىڭ پر،
ئۇستازى دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا ئوتتۇردا ئاسىيادىكى تۈركى تىللەتلەر
ئارسىدىكى ئەڭ ئاتاقلقى “ئەولىيا” لارنىڭ بىرى، دەپ قارالغان. ئۇ ۋاپات
بولغاندىن كېپىن، ياسا شەھرىدە دەپنە قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي
ئوتتۇردا ئاسىيَا مۇسۇلمانلىرى تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جاي بولۇپ قالغان.
ئەممەد يەسەۋى، ئۇنىڭ تەلىماتى ۋە تەشكىلاتى، يەسەۋى سۈلۈكى
شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى
ئەجداڭلىرىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

قاراخانىيلار سۇلاسىنىڭ ئاخىرقى مەzikلىرىدە، سۇفىزم بىر ھەھەل
تېخىمۇ ئەۋوج ئالغان. خۇددى «ئەتەبەتۈلەھقايىق» تا تەسۋىرلەنگەندەك :

”ئالىملار ئۆز ئىشنى، زاھىتلار تەققىلىقنى تاشلىدى،
بىلىملىكەر ئوبۇن چىقىرىپ خۇش ساماغا چۈشتى.
بىدئەتسىن ئۆزىنى تارتقان ئادەم قالىمىدى،
شۇڭا بىدئەت كۈنسىرى ئاشماقا!“^②

ئاقىللار ئۇينىغان ”ساما“ دەل سۇفىلارنىڭ زىكىر قىلغان چاغدا
ئۇينىيىدىغان ئۇسسىلى. سۇفىزمى ئورتودوکسال ئىسلام ئالىملرى ”بىدئەت
“ دەپ ئەبىلىگەن. بۇنداق ”بىدئەت“ ئەۋوج ئالغانلىقى ئۈچۈن،
”ئەتەبەتۈلەھقايىق“نىڭ ئاپتۇرى ”بىدئەت كۈنسىرى ئاشماقا“ دەپ
غەزمەنگەن.

① «مۇقىزم توغرىسىدا قىسىچە مۇلاھىز»، ۋاھىدۇر يازغان «تەسۋىرلەپ ھەققىدە» دېكەن ئەسىرىدىن.

② ئەممەد يۈكەكى: «ئەتەبەتۈلەھقايىق»، مىللەتلەر بىشىياتى، 1981 - يىل نەشرى.

چاقترغان، دەپ يازىدۇ. يۈسۈپ ھەمدانىنىڭ تەلمآتى نۆز دەۋرىدىنىكى
 ئىجىتمائىي تەپكۈرنىڭ رواجلۇنىشىدا سىلغار دول نۇيىنغان. يۈسۈپ ھەمدانى
 مىلادى 1130 - يىلى ئالەمدىن نۇتكەن. نۇ ئالەمدىن نۇتكەندىن كېيىن،
 نۇنىڭ تەلمآتى نۇنىڭ مۇزىتى خوجا ئەھمەد يەسەۋى نامى بىلەن باغانغان.
 خوجا ئەھمەد يەسەۋى نۇتۇرۇ ئاسىيالق بولۇپ، مىلادى 1086 - يىلى
 نۇغۇلۇپ، 1166 - يىلى ۋاپات بولغان. نۇ تىبراهىم دېگەن شەيخىنىڭ نۇغلى،
 ئارسلانىپك ۋە يۈسۈپ ھەمدانىنىڭ شاگىرتى نىدى.
 ئەھمەد يەسەۋى نەسەۋۋۇپ تەلمآتى بۇخارادا ئۆگىنلىپ، كېيىن
 تۈركستانغا قايقان. نۇ مىلادى 1145 - يىلى «دىۋان ھېكمەت» دېگەن
 ئەسىرىدە ۋە نۆز تەلمآتسا زالم، پارىخور، ئەمەل نۇتقان سۇفلارغا قارشى
 تۈرۈشنى تەرغىب قىلغانلىقى نۈچۈن نۇنىڭ پەلسەپىشى شېئىلار توپلىمى
 ئېيىن اچاغلاردا دېقاڭلار، ھونەرەنلەر ۋە ئىسيانكار شائىلار تەرىپىدىن قىزىن
 قارشى ئېلىنغان. نۇنىڭ شېئىللىرى شۇ دەۋرىدىكى فېئودال ھۆكۈمەنلىقنى،
 رېتالىقنى سۆكۈش، پاش قىلىش، ئەبىلەش جەھەتە ئىلغار، تەركىدۇزىياللىقنى
 تەرغىب قىلىشى جەھەتە پاسىسپ، تىل جەھەتە ئېيىن دەۋرىدىكى نۇيغۇر
 شېئىر يېتىنىڭ پۇتۇن بەدىئىي نۇتۇقلۇرىنى نۆزىدە مۇجەسىمەشتۈرگەن
 گۈزەل نۇرنەكتۈر. نۇ نەسەۋۋۇپچىلىق نەزەرىيىسى جەھەتىكى نىجادىيىتى ۋە
 نۆھىپسى ئارقىلىق نۇتۇرۇ ئاسىيا رايونىدا ئەل غەزىالدىن كېيىنكى
 پېشۋالارنىڭ بىرسى ۋە ئاتاقلىق نۇلىما، دەپ نام ئالغانلارنىڭ بىرسى بولۇپ
 قالغان. نۇ نەسەۋۋۇپچىلىقنى نۆز دۇنيا قارىشىنىڭ ئاساسىي قىلىپ، رېتال
 دۇنيانى ۋە نۇزىنى تەرك قىلىپ، توپتن ئايىلىپ پىنهان ياشاشنى، قاتىق
 نۇي - خىيال بىلەن ئىبادەت قىلىپ، ئىچكى تەسىر ئارقىلىق خۇدانى بىلشىنى
 تەشەببۈس قىلغان.

ئەھمەد يەسەۋى مۇنداق دېگەن :

ھەر نىشتا قاتىق ئەمەل قىل شەرىئەتكە،
 ھاياتىڭنى بېغىشا ھامان تەرقەتكە،

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى نۇرتودوکسال سۈننمىي
 مەزھىپىنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلام دىنى مەزھىپى قىلغان بۇ مەزھىپ مەمدەل
 قىلدىغان ھەنەفىيە فقىھىسىنىڭ پىرنىشلىرى سىياسىي بىلەن دىننىڭ
 مۇناسىۋەتنى كۈچەيتى肯. بىراق، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
 دەسلەپتە كۈنساناب زاۋاللىقا يۈزىلەنگەن ئابىباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلپىسى
 بىلەن ئالاقە ئۇرۇنىشقا ئانچە قىزىقىغان، سۇتۇق بۇغراخانىدىن باشلاپ
 دەسلەپكى خانلارنىڭ ھېچقايسىسى خەلپىدىن ئاتاق - ئۇنۋان تەلەپ
 قىلمىغان. سۇتۇق بۇغراخانىڭ نەۋرسى ھەسەن بۇغراخان تۇنجى بولۇپ
 "دۆلەتنىڭ نۇرى ۋە بېتىقادىنىڭ تۈۋۈڭى" دېكەن ئىسلامچە نام - ئۇنۋانغا
 ئىگە بولغان قاراخان بولسىمۇ، لېكىن بۇ نامنى خەلپى بەرگەن بولماستىن،
 تۈزىنى تۈزى شۇنداق ئاتىغان. ئۇ ئۇراقتا قۇيدۇرغان پۇلدا خەلپىنىڭ نامى
 يېزىلمىغان. شۇ چاغلاردا قاراخانىيلار سۇلالىسى با بغداد خەلپىسى بىلەنمۇ
 رەسمىي مۇناسىۋەت ئۇرۇنىمىغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
 تىچىدە تۇنجى قېتىم باعداد خەلپىسىدىن ئۇنۋان تەلەپ قىلغان خان
 ئۇدۇندىكى جەڭىدە ئۆلگەن نەلى ئارسالانخانىنىڭ چوڭ تۇغلى ئەخىمەد توغانخان
 (ملاadi 998 - يىلدىن 1018) - يىلغىچە تەختتە تۇرغان) بولۇپ، ئۇنىڭ
 "لەقب" "نامى" ھەقىقەتنىڭ غالىبى ۋە دۆلەتنىڭ مۇھىم
 ئەربابى" ، " ئادالەتنىڭ مەدەتكارى" شىدى. ئۇ قۇيدۇرغان پۇلدا باعداد
 خەلپىسى قادر بىلاھىنىڭ نامى بار ئىدى، ھەتا ئۇ تۈزىنى " بېتىقاد
 قىلغۇچىلار ئەمسەرنىڭ پاناهىغا ئېرىشكۈچى" دەپ ئاتاپ، تۈزىنىڭ خەلپىنىڭ
 پاناهىدا بولىدىغان بېقىتىدىلىق ئۇرۇنى ئىپادىلەنگەن. توغانخان ملاadi 1005
 - يىلى يۈسۈپ قادرخان تەرىپىدىن قەشقەردىن قوغلىنىپ، بالاساغۇنغا
 كۆچۈپ كەتكەندىن كېپىن ئابىباسىيلار سۇلالىسىدىن ئۇنۋان تەلەپ قىلغان -
 ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى تۈزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سالاھىتى ۋە
 ئۇرۇنىڭ "قانۇنلۇق" ئىكەنلىكىنى خەلپىدىن ئالغان ئۇنۋانى بىلەن كۆز
 - كۆز قىلىپ، شۇ ئارقىلىق تۈزىنىڭ خاندانلىقى تىچىدىكى هوتفق تالىشىش

3 - بۆلۈم ئىسلام دىنى ۋە قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ

سياسىسى، ئىقتسادى ھەم مەدەنپىيىتى

بۇقىرىدا ئېيتىپ تۇتۇلگەندەك، قاراخانىلار سۇلالسىدىن سۇتۇق بۇغراخان ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، خاندانلىقتىكى سياسى كۈزەشنىڭ ئېتىياجىغا ماسلاشقانىدى، تۇنگىدىن كېيىنكى خانلارمۇ دىنىنى ھۆكۈمرانلار گۇرۇۋەنىڭ سياسىي مەنپەئەتى تۈچۈن خزمەت قىلدۇردىغان ئەنەندىدىن پايدىلانغان، تۇلار ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن كېيىن، ماۋەراتۇننەر رايونغا قارىتلاغان كېڭىيمىچىلىك ۋە ئىستېلاچىلىقى مۇۋەپىقىيەتلىك تۇرۇنداپلا قالماي، بەلكى ئاتالامىش "غازات" نامى بىلەن تۇدۇن (خوتەن) بۇددادا دۆلتىنى تۆزىكە قوشۇۋالغان، بىراق، قاراخانىلار سۇلالسى تۇدۇنى كونتۇرول قىلىپ تۇزاق تۇقىمى، بۇ رايوننىڭ تۇتۇرا تۇزىلگىلىكتىكى خاندانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەسلىكە كەلتۈرگەن. «سۇڭ سۇلالسى تارىخى. تۇدۇن تەزكىرسى»⁵⁵ دا جۇڭ شىائىھمۇنىڭ 2 - يىلى (میلادى 1009 - 1011) "تۇ دۆلتىنىڭ قاراخانى تۇيغۇرلاردىن لاچىن قاتارلىقلارنى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئۇلپان تاپشۇرۇشقا ئۇۋەتى" دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنگىدىن كېيىنمۇ قاراخانىلار سۇلالسى سۇڭ سۇلالسى بىلەن ئىزچىل تۇردد دوستانە مۇناسىۋەتىنى ساقلاب كەلگەن. بۇنگىدىن گۆرۈۋالىلى بولىدۇكى، قەدىمكى شىنجاڭىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قانداق دىنغا بىتىقاد قىلىشىدىن قەتىئىزەر، تۇلار ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاڭىھە ناھايىتى ئەمەمەيەت بەرگەن، بۇنى شىنجاڭىدىكى مىللەتلەرددە تارىخي يۈسۈندا شەكىللەنگەن مۇنداق بىر قاراش، يەنى جۇڭگۈدىن ئىبارەت فېئۇداللىق، بىرلىككە كەلگەن سياسىي كەۋدىنى پىتراب قىلىش بەلكىلىگەن.

قاراخانىلار خانلىقى مىلادى 1041 - يىلى شەرق ۋە غەربىن زىبارەت
 ئىككى قىسمىغا بولۇنۇپ كەتكىندىن كېيىن، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ
 ھاكىميهت بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتنى بىر تەرىپ قىلىش تۈسۈلى تۇخشاش
 بولىمعان. غەربىي قاراخانىلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىن ھەسلىدە سامانىلار
 ئىلكلەتكى ماۋەرائۇننەر رايونى ئىدى، تۇلار سامانىلار سۇلالسىنى
 ئاغىدۇرۇش كۈرۈشىدە دىننى ساھەدىكتەرنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىگە تېرىشكەن.
 شەرقىي قاراخانىلار تەۋەسىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ تىسلام فېئو داللىرى
 پىيىدىن بارلىققا كەلگەن تەبىقە ئىدى، تۈمۈمەن ئالغاندا، تۇلار دىندىن
 تاشقىرى ھاكىمىيەتكە بېقىناتى. يۈسۈپ قادرخان دەۋرىدىن ئارتىپ، شەرقىي
 قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمۈرانلىرى تۆزلىرىنىڭ سىياسى ھۆكۈمۈرانلىقىنى
 ھاكىمىيەت بىلەن تىسلام دىننى بىر گەۋەد قىلغان ھاكىمىيەت ئاساسىدا
 يۈرگۈزۈپ كەلگەن. ئىبنى ئەسرىنىڭ «تارىخىي تۈمۈمىيە» دېگەن ئەسربىدە
 مۇنداق خاتىرىلەنگەن: (لىلە لېلىپە رېقىپەل (تەتەتەت) نەزەر بىتى)
 «قادىرخانىڭ تۇمرى ئادىللەق، ئاق نىيەتلىك بىلەن تۇتكەن،...
 (تۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى) خوتەن چىن بىلەن تۈركىستان ئازىلىقىدىكى بىر
 دۆلەت ئىدى، تۇ يەردە نۇرغۇن تۈلمالار ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەر بار ئىدى.
 بۇنداق ئەھواز تاكى هېجىرىنىڭ 423 - يىلى (1031 - 1032 - يىلى)
 تۇ ۋاپات بولغانغا قەددەر داۋاملاشتى. قادرخان تۇزۇن مۇددەتكىچە جامائەت
 بىلەن بىلە ناماز تۇقۇيىتى. قادرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تۇنىڭ چوڭ
 تۇغلى سۇلایمان ئىبنى يۈسۈپ ئارسلانخان (سۇلایمان ئارسلانخان) تەختكە
 ۋارىسلق قىلىدى، قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇننىڭ ھەممىسى تۇنىڭغا تۇۋە
 ئىدى. بۇ جايىلاردىكى مەسچىتلەرde خۇتبە تۇقۇلغاندا تۇنىڭ ئامى ئانىلاتتى.
 تۇنىڭ ھۆرمەت نامى < شەرەف ئەددەۋلە > ئىدى. تۇ ئەزەلدىن شاراب
 تىچىمەيتى، دىنغا ئىخالىسىم ئىدى، تۈلمالارنى ۋە تېتقىقادچىلارنى
 ئىززەتلىھەيتى. بۇ ئادەملەر تەرىپ - تەرەپتەن تۇنى زىبارەت قىلىپ
 كەلسە، تۇ ئۇلارنى كۆتۈۋالاتتى، تۇلارغا ئىلىتىپات

كۈرۈشى ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى سىياسىي بېلىشىشتىكى رىقابىت ئىقتىدارنى كۈچھېتىش تىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قاراخانىلار سۇلالسىنىڭ باشقا خانلىرىمۇ بەس - بەس بىلەن ئۇنى دوراپ، باغداد ئوردىسىغا ئەلچى ئۇۋەتىپ ئۇنىۋان تەلەپ قىلغان. مىلادى 1013 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان يەكمەندە قۇيدىرۇغان پۇلغا "مەلکۈل مەشرىق" (شهرقىنچى خاقانى) دېگەن ئىسلامچە ئۇنىۋاننى قوشقان. شۇنىڭدىن كېيىن، مەيلى قاراخانىلارنىڭ ئەللى سىستېمىسىدىكى خانلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەلپىدىن ئىسلامچە ئۇنىۋان - نام تەلەپ قىلىپ ئالغان، مەسىلەن، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ 1- ئۇولاد خانى سۇلايمان ئارسلاخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ھەمسەن تاۋاگاج بۇغرا قاراخانىغا "ئادالەتنىڭ ۋە دىننىڭ قوغدىغۇچىسى"، "دىننىڭ شان - شەركىتى" دېگەن ئۇنىۋان، سۇلايمان "دېگەنگە ئۇخشاش ئۇنىۋانلار بېرىلگەن. ئەمما، بۇ نام - ئۇنىۋانلار ئۇلار بىلەن خەلپە ئۇتتۇرسىدا ئەمدىي بېقىنلىق مۇناسىۋەت بارلىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇنداقلا بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلارنى باغدادنىڭ ئىسلام ھاكىبىيىتىگە ئىتائەت قىلغان، دەپ ھۆكۈم قىلىشىقىمۇ بولمايدۇ. سالجۇقىلار سۇلالسىنىڭ باش ۋەزىرى نىزامۇلملۇك ئۇزىنىڭ «يۈرت سوراش تىدبىرلىرى» دېگەن مەشهۇر تەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: قاراخانىلارنىڭ بەزى ھۆكۈمرانلىرى ھەمشەر ئۆز نامىغا "شەرق ۋە چىننىڭ خانى" دېگەن ئۇنىۋاننى قوشۇپ ئاتايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى جۇڭگۈنىڭ پادشاھى دەپ، ئۆزلىرىنىڭ سۇلالسىنى جۇڭگۈنىڭ سۇلالسى دەپ، ئۆز سۇلالسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىننەمۇ جۇڭگۈنىڭ زېمىنى، دەپ قارايدۇ. بۇ ئۇقۇم، ئەمەلەتتە، شۇ زامانىدىكى ئۇتتۇرا ئاسيا كىشىلەرى (ھەتا ئۇتتۇرا شەرق رايونىدىكى ئاباسىلار سۇلالسى) نىڭمۇ ئومۇمىي قارشىنى ئەكس ئۇتتۇرگەن^①.

① «سۇقىزم توغرىسىدا قىستىچە مۇلاھىزە»، ۋامەدۇ بازغان «تىب-ۋۇزىپ ھەققىدە» دېگەن ئەسىردەن.

پېرىش، مەككىنى زىيارەت قىلىش (ئۇمرەھ)، قىسىم، يېمىك - ئىچىمەك توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر) :

- 2) ئۇرۇش قانۇنى (ئۇرۇش قىلىش، شەرتىنامە تۈزۈش، ئىسلىرى، قۇلۇق تۈزۈم، جەڭ غەتىيەتلەرى توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر) :
- 3) ئائىلە قانۇنى (نىكاھ، تالاق، يىتىم - يىسلىرى، ۋەسىيەت، دوست - بۇرادا دىلىرىنى يوقلاش ۋە ھۇجىرىدىكى. قائىدە - يوسۇنلار توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر) :
- 4) ۋارسلىق قانۇنى (مان - مۇلۇككە ۋارسلىق قىلىش هوقۇقى، جۇملىدىن ئاياللارنىڭ ۋارسلىق هوقۇقى ۋە نەقسىمات مىقدارى توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر) :
- 5) سودا ئىشلىرى قانۇنى (توختامغا ئەمەل قىلىش، ھارام بایلىقنى كۆزلىمەسلىك، جازانىخورلۇق قىلماسلىق توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر) :
- 6) جىنайى ئىشلار قانۇنى (ئادىم ئۆلتۈرۈش جىنaiيىتى، زىناخورلۇق جىنaiيىتى، تۆھىمەت خورلۇق جىنaiيىتى، ئۇغىرىلىق جىنaiيىتى، قاراقچىلىق جىنaiيىتى قاتارلىق جىنaiيەتلىرگە بېرىلىدىغان جازا توغرىسىدىكى بىلگىلىملىر). ئىسلام دىنى تارقالغان جايىلار ۋە مىللەتلىر ئارىسىدا شەرىئەتكە پىرىنسىپ جەھەتنە ئومۇمیيۈزلۈك ھۆرمەت قىلىنىسىمۇ، لېكىن ئۇرۇلۇك مۇرەككەپ ئىجتىمائىي سەۋەبلىر تۈپەبلىدىن، ئەدىلييە ئەمەللىيىتى ۋە شەرىئەت نەزەرىيىسى ئائىچە بىردىك بولىغان. ئۆخشاش بولىغان تارىخي دەۋولەرde شەرىئەتلىك كونكىرىت ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى تولىمۇ پەرقلىق بولغان. " مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پىكىرىگە ئاساسلانغاندا، كىشىلەر بارلىق دىنىي ئەكامالارنى، جۇملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلرنىنىمۇ نوم دەپ ئاتاشقان.^① بۇ خانلىق ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن

^① بارتولد : « قۇتۇزرا ئاسىبا ئۇرۇك تارىخىدىن 12 لېكىسىدە ». لوچىپلاڭ تەرىجىمە قىلغان، چۈئىگۈ ئىجتىمائىي پەندەر نىشرىياتى، 1984 يىل.

كۆرسىتەتسى ① سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ھەممەن تاؤغاچ بۇغراخان دەۋىنە، ئىسلام نۆلىمالرىنىڭ ۋە ئاقىللارنىڭ رولىغا تايىنپ شەرىئەت ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەن. «قۇتادغۇبىلەك» تە مۇنداق يېزىلغان.

” يەنە بىرىتەبىقە - دانالار (ۋە) ئالىلار دۇر، ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقنىڭ يولىنى يورۇتىدۇ. ”

” ئۇلار ھىققەت، دىننىڭ تايانچىدۇر، ئۇلارنىڭ بىلىمى چىن شەرىئەتنىڭ ئاساسىدۇر ② . ”

شىئىردا ئېتىلغان ”چىن شەرىئەت“ ئۇرتودوكسال سۈننەتى مەزھىپى تۈزۈپ چىققان ئىسلام قانۇنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنى «قۇرئان» نى قانۇن یاساسى قىلغان. VII ئەسرىدىن X ئەسىرىكچە بولغان تەخمنىن 300 يىلدا دىننى قانۇن (شەرىئەت) ئاخىرقى ھېسابتا قېلىپلاشقان. شەرىئەت «قۇرئان كېرم» نى، يەنى ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى تۈپ ئاساس قىلغان بولۇپ، ”مۇقەددەس قانۇن“ دەپ ئاتلىلىدۇ. شەرىئەت مۇسۇلمانلار جەمئىيەتىدىكى يارلىق ھەرىكەتىنىڭ مىزانى. ”شەرىئەت“ ھەرىكەت سۆز بولۇپ، ”ئاخىرەتلىك يۈل“، كەڭ مەننەدە ”ھەرىكەت، يۈل“، خاس مەننەدە ”ئاللا بۇرۇغان يۈل“ دېگەن مەننى بىلدۈردىدۇ. قىسىسى، ئۇ مۇسۇلمانلار جەمئىيەتىدىكى ھەرىكەتىنىڭ تۈپ مىزانى: ئىسلام شەرىئەتنىڭ مەزمۇنىنى ئومۇمەن ئىككى تۈرگە ئايىش مۇمكىن: بىرىنچى تۈرى، دىنىي قاتىدە - يۈسۈن ۋە مەجبۇرىيەت توغرىسىدىكى بەلكىلىملەر: ئىككىنچى تۈرى، قانۇن ۋە سىياسىي جەھەتىسى بەلكىلىملەر. «قۇرئان» دا بەلكىلەنگەن شەرىئەتكە دائىر قىسى كونكربىت ئايىغاندا مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) شەرىئەت (ئىبادەت قىلىش، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، زاكات

① «تارىخى ئومۇمىيەت» دىن قىلىنغان تەرجىمە (1 - قىسىم)، 4345 - 619، بىت، مىللەتلەر

② «قۇتادغۇبىلەك»، تىزىمى يەشىمىسى، 1991 - يىل 11 - ئاي.

باشقان، يىنه ۋەخپە، بىتىم - مۇلکىنى باشقۇرغان، ئىگە
- چاقسىز ئايلالارنىڭ نىكاھ تۇختامىنى تۈزگەن، «قۇتاڭۇبىلىك» تە
پادىشاھنىڭ ئۇج خىل ئادەمنى، يىنى قازى، خەلپە (شاھنىڭ تەخت ۋارىسى)
ھەم ۋەزىرنى تاللاش ۋە ئىشقا قويۇشقا ماھىر بولۇشى تەكتىلەنگەن، ھالبۇرىنى،
قازىنى تاللاپ تەيىنلەش بىرىنچى ئۇرۇنغا قويۇلغان. ئۇمۇمن قارىغاندا،
شەرىئەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قارىغاندا
تۇلۇرالقىلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان رايونلاردا ياخشى بولغان. شۇڭا
«قۇتاڭۇبىلىك» تە دېھقانلار:

”تېرىقچى كىشىلەرنىڭ قولى كەڭ كېلىدۇ،

كۆڭلىنى خۇدا بەرگىنىدىنمۇ زىيادە (كەڭ) تۇتىدۇ.“

دەپ مەدھىيەنگەن. چارۋىچىلار بولسا ”ئەدەب - قائىدىسىز“، ”ئۇلارنىڭ
ئۇرۇپ - ئادەتلەرى ئەركەن بولىدۇ^①“ دېلىگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، كۆچمەن
چارۋىچىلار، ئەمەلىيەتتە شۇ چاغلاردا يەنلا ئەئىئىنىۋى قەبىلە ئۇرۇپ -
ئادەتلەرنى ساقلاب كەلگەن.

قاراخانىلار سۇلالسىدە ئىسلام دىنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي
تۇرمۇشقا زور تەسرى كۆرسەتكەن. بارتولد مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:
”قاراخانىلار دۆلتىدە، بارلىق كۆچمەن چارۋىچى ئىمپېرىيەردىكىگە
تۇخشاش، ئۇرۇقداشلىق مۇلۇكچىلىك قارشى خۇسۇسىي قانۇن مۇناسىۋىتىدىن
دۆلەت قانۇنى ساھەسىگە بۇرۇلغان^②.“ ئىسلام دىنى قاراخانىلارنىڭ دۆلەت
دىنى قىلىنغانلىقتىن، شەرىئەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى بۇ بۇرۇلۇش جەريانىنىڭ
تۇرۇندىلىشىنى تېزلمەتكەن.

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتلەرى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى
يولغا قويغان. قاراخانىلارنىڭ زېمىنى بارلىق خان جەمەتلەرىگە مەنسۇپ
بولغان، دۆلەت پۇنكۈل خان جەمەتنىڭ مۇلۇكى دەپ ھېسابلانغان، شۇڭا

^① «قۇتاڭۇبىلىك». نىمسىز يەشىسى، 637 - 3، 663 - بىتلەر.
^② «بارتولد ئىسەتلەرى توپلىسى»، 1 - نوم، 330 - بىت، موسکو، 1963 - بىل رۇزجە
نىشىرى.

کېیىن، ھۆكۈمرانلار شەرىئەتنى ئاللانىڭ ۋەھىيىسىنى ئاساس قىلغان دەپ
 مۇقىددەسلەشتۈرۈش ۋە خەلپىدىن ئۈزۈان - ئاتاق تىلەپ قىلىپ ئېلىش
 ئارقىلىق ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىددەسلەكىنى ئىپادىلىمە كچى بولغان، بۇ
 ئسلام شەرىئەتنىڭ قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشتىكى
 مۇھىم رولىنى ئەكس ئەكتۈرۈپ بېرىدۇ، «شەرىئەت مىزانى» ئىمان ئېيتىش،
 ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاکات بېرىش، هەج قىلىشتىن ئىبارەت بەش
 پەرز دائىرسىكە كىرىدۇ. ئۇ ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ئېتقاد جەھەتىكى ئاساسىي
 مەجبۇرتىيەتى، ئۇ ھەم دىنىي قانۇن، ھەم مۇھىم ئەخلاق مىزانى.
 ئىسلامىيەتنىڭ دىنىي قائىدىلىرى ۋە دىنلاشقان ئۆرپ - ئادەتلەرنى تەرتىپكە
 سېلىشقا، دىنىي ئىشلار ئۇستىدە نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولغان ئەمەلدار
 «مۇھىتمەسىپ» دەپ ئاتلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنى دىنىي ئۆلۈمدىلە تۆۋەن تۆرۈدۇ.
 «قۇتاڭۇبىلىك» تە مۇھىتمەسىپلەرنى تىغا ئېلىش بىللەن بىللە، بۇ
 مۇئەسسىسىنىڭ ئىينى دەۋرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە تەشكىلاتىدا بارلىقى
 سۆرلەپ ئۆتۈلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدى مەھكىمە شەرئى يولغا قويۇلغان. ھەر
 دەرىجىلىك مەھكىمە شەرىئەتنىڭ خادىملىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تېينىلەنگەن،
 مەھكىمە شەرئى ھۆكۈمىنىڭ ئىجراسى شۇلار ئارقىلىق نازارەت قىلىنغان.
 ئۇلار: (1) قازى كالان (قازى قۇزىزات دەپ ئاتلىدۇ)، ئۇلار مەھكىمە شەرىئىدە
 ئەڭ چوڭ ھوقۇقدار بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك مەھكىمە شەرئى خادىملىرىنى
 تېينىلەش، قالدۇرۇش، ئۇلارنىڭ ھۆكۈم، پەتۈرالىنى رەت قىلىش ھوقۇقغا
 ئىكەن: (2) ئەلمم (ئەلم ئاخۇنۇم دېپمۇ ئاتلىدۇ)، ئۇلار قازى كالاننىڭ
 ئۇرۇتباساري؛ (3) مۇپتى، ئۇلار مەھكىمە شەرىئىنىڭ باشلىقى، ھۆكۈم
 چىقارغۇچى؛ (4) قازى سوراچى؛ (5) قازى رەئىس، ئۇلار مەھكىمە
 شەرىئىنىڭ ئىجرائىيە تەپتىشى.

شەرىئەتنى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدار ئەرمەب تىلىدا «قازى» دەپ
 ئاتلىدۇ. ئۇ مەھكىمە شەرىئىنىڭ سوتچىسى بولۇپ، ئادەتتە قاراخانىيلارنىڭ
 ھۆكۈمەت ئورنى تەرىپىدىن تېينىلەنگەن، ئۇ سوت ئىشلەرنى بېجىركەندىن

كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىيىنى يەر ئىكلىرى سىنىپى شەككەنگەن، دېقانلارنىڭ قالغان قىسىمۇ شۇ سىنىپىنىڭ تۈچىگە سىڭىپ كەتكەن. فېئو داللۇق يەر ئىكىدارچىلىق تۈزۈمى ئاساسىن مۇنۇلارنى تۆز تۈچىگە ئالىدۇ: 1) دۇوان يېرى (دۆلەت يېرى)، شەرىئەقنىڭ هوّكۈمى بويىچە مۇسادىرە قىلىغان خېنىي يەر. بۇ بويىسۇندۇرۇش تۇرۇشدا قولغا كەلتۈرۈلگەن يەرلەرنى ۋە قانۇن بويىچە جازاغا هوّكۈم قىلىنغانلارنىڭ يەرلەرنى تۆز تۈچىگە ئالىدۇ. 2) ۋەخىب يەر. ئىسلام دىنىنىڭ ۋەخىب تۈزۈمىدىكى بەلكىلىملەرگە ئاساسىن، بۇ خاندانلىق هوّكۈمرانلىرى، فېئو داللار ۋە ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار تۈرلۈك دىنىي مۇئەسىسەسىلەرگە، مەسىچىللەرگە، مەدرىسلەرگە، كۆل، يول، كۆۋۈرۈكلەرگە، هەقىز تەسەررۇپ قىلىش تۈچۈن ئىئام قىلغان يەرلەر. بۇنىڭ تۈچىدە تېرىلغۇ يەردىن باشقا، تۈگەن، كارخانا، دۆكان ۋە شەھەرلەردىكى يەر - زېمىنەمۇ بار. ۋەخىب يەردىن ئادەتتىكى ئەھۋالدا باج ئېلىنىغان. ۋەخىب يەر مەسىچىت، مەدرىسلەرنىڭ ئۇقتىسادىي ئاساسىي ئىدى. 3) مۇلۇك يەر، يەنى خۇسۇس-سیilarغا تەئەللۇق يەر. ئىسلام فەھمۇشۇناسلىرى فېئو داللار ئىلکىدىكى يەرلەر ۋە دېقانلار ئىلکىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇلۇك يەر دەپ ئاتايدۇ. دېقانلارنىڭ مۇلۇك يېرى تۆزلىرى تېرىدىغان ئاز مقداردىكى پارچە يەرلەر ئىدى. فېئو داللار مۇلۇك يېرىنى تۆزلىرى تېرىماي، يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، يەر ئىجارىسى ئالاتتى. بۇنداق فېئو دال مۇلۇكدارلار ئىكتىدارلارنى، كونا دېقان ئاقسوڭە كىلەرنى ۋە يەر سودىسىغا تايىنىپ مۇلۇكدارغا ئايلاغان يەر ئىكلىرىنى تۆزىگە سىڭىدۇرۇپ، پومېشچىك سىنىپىنى شەككەن دۇرگەن.. بۇنىڭدىن باشقا، بېزىلاردا مۇسۇلمانلار جامائەسى ئىكىدارلىقىدىكى يەرلەرمۇ بار ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ باج - سېلىقىمۇ شەرىئەتنىڭ چەكلىمىسىگە تۈچرا ياتتى. تۇتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەئۇنىيەر رايوندا ئەرەبلەر ئىستېلاسىدىن بۇيان يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن يەر بېجى - خراج سېلىقى قاراخانىلار سۇلالسىدە

دۆلەت زېمنى پارچە - پارچە سۈپۈرغاللىق يەر قىلىنىپ، خان جەمەتنىڭ بارلىق ۋەكىللەرىگە بولۇپ بېرىلگەن. ئۇلار ئۆز سۈپۈرغاللىق زېمنى ئاساسىي جەھەتنىن ئۆزلىرى مۇستەقىل باشقۇرغان. ئىككىنچىدىن، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار - ۋەزىرلەرگە خانلىق تەرىپىدىن مەلۇم مقداردا يەز ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن. ئىسلام قاتۇندا «ئىكتا» دەپ ئاتلىدىغان بۇنداق يەر ماڭاش ئورنىدا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، دەپ ئىزاھلىتىدۇ. ئىكتا ئۆزۈمى ئۆمىيە سۇلالسىنىڭ ٹاخىرقى مەزگىللەرىدە يولغا قويۇلۇشا باشلىغان. ئابىاسىيلار سۇلالسىدە ئومۇمیيۈزۈك راۋاجلانغان. ئىكتا يېرىدىن بەھرىمن بولغۇچىلار «ئىكتادار» دەپ ئاتالغان. دەسلىپتە ئۇلاردا ئۆزى ئىگە بولغان يەردىن مەنپەتلىنىش هوقۇقلا بولۇپ، ئىگىدارلىق هوقۇقى بولمىغان، ئىكتا بېرى ۋە ئۇنى تېرىغۇچى دېقانلاردىن ھوسۇنىڭ بىر بولغان، ئىكتادارلار ھەر يىلى يەر تېرىغان دېقانلارنىڭ خۇسۇسى مۆلکى بولمىغاچا، ئۇلار قىسىنى ئالغان. يەر ئىكتادارلارنىڭ خۇسۇسى ئۆستىگە ئىكتادارلارمۇ دېقانلارنىڭ تۇرمۇشىغا مۇداخىلە قىلامىتى. ئۇنىڭ ئۆستىگە ئىكتادارلارمۇ خانلىققا مەلۇم مقداردا ئۇلىپان تۆلىشى، زۆرۇر تېپىلغاندا ئۆزى قورالاندۇرۇپ تەمنىلەيدىغان قوشۇننى باشلاپ خان ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى شەرت ئىدى. XI-XII ئىسرىگە كەلگەندە، كۆپ قىسىم ئىكتا يەزلىر ئەمەلىيەتتە ۋارسلىق زېمىنغا يەنى ئىكتادارلارنىڭ خۇسۇسى مۆلکىگە ئايلاڭان، ئىكتا يەرلىرىنى تېرىدىغان دېقانلارمۇ تامامەن ئىكتادارلارغا بېقىنىدىغان تۇرۇنغا چۈشۈپ قالغان. بۇ قاراخانىيلار سۇلالسىنىڭ فېۋوDallasىنى تېزلىتكەن. قاراخانىيلاردىن ئىلگىرى، مىراسلىق ئۇرۇقداش ئاقسوڭە كەلەرنىڭ يەر ئىگىدارچىلىق ئۆزۈمى ئەققى ئالغانىدى، ئۇ چاغدىكى دېقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئاقساقلارى، جۈملەدىن يەر ۋە ئۆزۈملۈك باڭلارنىڭ ئىگىلىرى «دېقان» دەپ ئاتىلاتى. قاراخانىيلار سۇلالسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېقانلارنىڭ يەرلىرى تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق يېڭى خانلىقنىڭ ۋە يېڭى فېۋوDallasىنىڭ قولغا ئۆتۈپ

ئىسلام دىنى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەدەنلىيىتىكىمۇ مۇھىم تەسىز كۆرسەتكەن. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرى قەشقەرنى خانلىقنىڭ سىياسىسى، ئۇقتىسادىي ۋە مەدەنلىيەت مەركىزى قىلىپ قۇرۇپ چىققان ۋە كۈللەندۈرگەن، ئۇ يەردە شىنجاڭ تارىخىدىكى تۈنچى ئالىي بىلەم يېرىتى - ساچىيە مەدرىسى (مەدرىسەئى ساچىيە) ۋە كۆتۈپخانا قۇرۇپ، ئىسلام مەدەنلىيەت، ماڭارىپ ئىشلىرىنى راۋاجىلاندۇرغان. جامال قارشى تۆزىنىڭ «سۈرزاھ لۇغىتىكە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ساچىيە مەدرىسىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۇزى جەۋەھەرىنىڭ «سەھاھ» لۇغىتىنى ئۇزۇندىن بويان ئىزدەپ، ئاخىر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ساچىيە مەدرىسەنىڭ كۆتۈپخانىسىدىن تاپقانلىقنى ئەسکەرتىپ ئۇتىدۇ.^① ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئۇز مىللەتنىڭ قەدىمىي ۋە مۇنەۋوھ، تارىخي مەدەنلىيىتىكە ۋارسلىق قىلىش ھەم ئۇتتۇرا تۈزلەتلىكتىكى خواشىا مەدەنلىيىتىنىڭ ئەنئەنۋى تەسىرىنى ساقلاپ قىلىش ئاساسدا، يەنئەن ئىلگىرىلەپ ئەرەب، پارس مەدەنلىيىتىدىن ئۇزۇق ئېلىپ، قاراخانىلار جەمئىيەتىنىڭ مەدەنلىرگەن.

ئەرەب، پارس ۋە ئۇتتۇرا ئاساسيا قاتارلىق شەرقىتىكى مىللەتلەر دە ئىسلام مەدەنلىيىتىنىڭ كۈللەنىشى — ئۇتتۇرا قەدىمكى زامانىدىكى دۇنيا مەدەنلىيىتى تەرەققىياتنىڭ زور نەتىجىسى. ئەرەبلىرنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلىشى، مۇسۇلمان سودا كارۋانلىرىنىڭ يىراق دېڭىز يوللىرىدا سەپەر قىلىشى، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرسىدىكى مەدەنلىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇمەبىا سۇلالىسىدىن باشلانغان گىرپىك، پارس، ھىندى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلسىم، مەدەنلىيەت سراسلىرىنى تەرجمە قىلىش پاڭالىيىتى X ئەسىرنىڭ ئۇتتۇرسىرىغا كەلگەندە ئاباسىيلار خاندانلىقىدا يۇقىرى بەللەگە يەتكەن. شۇ زاماندا يازۇرۇپا ئۇزۇن داۋام قىلغان مالماڭچىلىقنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردە قەدىمكى مەدەنلىيەتىنىڭ ئىزى

^① جامال قارشى: «سۈرزاھ لۇغىتىكە تولۇقلىما»، تۈيغۇرچە تەرجمەسىدىن ئېلىنىدى.

يولغا قويۇلغان، باج مقدارى هوسوْلىنىڭ ئۇچىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى·
 باج ئۇچۇن نەمەلىي نەرسە تاپشۇرۇش ئاساس قىلىناتتى، بەزىدە پۇلمۇ
 ئېلىناتتى، باج تاپشۇرۇغۇچىلار يۇقىرىدا ئېتىلغان يەر ئىگىلىرى ئىدى·
 چارۋىچىلار، "ساداق" ، يەنى چارۋا بېجى تاپشۇراتتى. قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي
 قىسىدىكى رايونلاردا دەقانچىلىق بېجى يىگىلىرهك بولۇپ، ئاساسلىقى
 شەرىئەتنىڭ بەلكىلىمىسى بويىچە يەردىن ئېلىنغان هوسوْلىنىڭ ئۇندىن بىر
 قىسى ئېلىناتتى^①. لېكىن، شەرىئەتنىڭ چەكلىمىسى ۋە تەسىرىگە ئۇچىرغان
 قاراخانىيلار سۇلاسىدە يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلرى يەنلا
 تىپك فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلرى، يەنى دىۋان پېرى (خېنىي
 يەر)، ۋە خېپە يەر، فېئوداللارنىڭ مۇلۇك پېرىگە ئىكىدارچىلىق قىلغۇچى
 ھۆكۈمران سىنىپ بىلەن يەر ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان ئۇرتاقچى دەقانلار
 ۋە باشقىا يېزا جامائىسى دەقانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئېكىپسلا تاتسيي قىلىش
 ۋە ئېكىپسلا تاتسيي قىلىنىش مۇناسىۋەتى ئىدى. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش
 مۇناسىۋەتلرى قاراخانىيلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئۇقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتى
 ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ پۇلى ئىسلام دۆلەتلەرنىڭ پۇل تۈزۈمگە تەقلىد
 قىلىنغان بولۇپ، دىنار (ئالىتون پۇل)، دىرەھم (كۆمۈش پۇل) ۋە فارس
 (مس پۇل) دىن ئىبارەت تۈچ دەرىجىلىك پۇل سىستېمىسى قوللىنىلغان.
 قاراخانىيلاردىكى ۋە سقە - توختامانىملەرددە ئومۇمەن دىنارنى بىرلىك قىلىپ،
 مال - مۇلۇك تەقسىماتى ھېسابلىنىاتتى. قاراخانىيلارنىڭ مېتال پۇلى قەشقەر،
 يەكەن ۋە خوتەنلەردىكى قەدىمىي خارابىلەرنىڭ ھەممىلا يېرىدىن تېپىلدى.

① قالىقدار خەننۇچە تارىم ماتېرىياللىرىدا مۇنداق دىپ خاتىلدىگەن: " دادىك يېلىلىرى
 (ملاadi 1161 - 189 - 189) دا، ئۇپقۇر مۇسۇلسانلاردىن تۈچ كىشى غەربىي
 جەنۇبىي جازا مەتكىسىكى سودا ئۆزەن كەلگەن. ئۇلار: دۆلەتلىرىنىڭ ئۆزىغۇز
 خانلىرى تۈرىدىغان شەھەرنىڭ ئامى قۇز تۈرۈدۇ (بالاسانۇن) دەپ ئاتىلدى، ئادەتتە هەربىي
 قورال يوق، دەپقانچىلىق بىلدۇن شۇۋۇللەنىدى، ئالغان هوسوْلىنىڭ لوئىدىن بىر قىسى
 ھۆكۈمەتىكە تاشۇۋەلىنىدۇ، دېكىن، «جىن سۇلالسىي تارىخىس». جەنگى خەننۇچە
 تەرىجىيەمالىي»غا قارالىسۇن، «25 تارىخ»، 9 - قىسىم، 7203 - بىت، شاڭىخى قەدىسى
 كىتابلار نەشرىياتى، شاڭىخى كىتابچانىسى.

ئەرەب بىزىقى ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ نۇمۇملاشقان قانۇنى يېزىقى
 ھېسابلىناتى، دىن، سىياسەت، ئەدبىيات، تىلشۇنالىققا دائىر ئەسەرلەر، ئەرەب
 تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلپىلىكىنىڭ مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي
 ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلم - پەن تىلىمۇ قىلىنغانىدى. شۇڭا،
 شۇ دەۋۋەرە ئىسلام دىنغا بىتىقاد قىلىدىغان رايونلاردا ئەرەب تىلى - يېزىقى
 قوللىنىلىپ، شۇ رايونلارنىڭ ئۆز تىل - يېزىقى ئورنىغا دەسىتلىكەن، تىل
 - يېزىقىنىڭ مەجبۇرىي ھالدا " ئەرەبلەشتۈرۈلۈشى " جايىلاردىكى
 غەيرىي ئەرەب ئاھالىسىنىڭ غەزبى ۋە قارشىلىقنى قوزغىغان. كېينىكى
 چاغلاردا، ئەرەب ھۆكۈمەرنىڭ زاواڭ تېپىشى ئارقىسىدا، نۇتۇرۇ ئاسىيانىڭ
 غەربىي ۋە جەنۇبىي ئەرەپلىرىدە پارس تىلى ئەدبىي تىل بولۇشقا باشلىغان،
 ئۇران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت دۆلەتلەرنىڭ بارلۇققا كېلىشكە ئەگىشىپ،
 پارس تىلى رەسمىي دۆلەت تىلى ۋە ئەدبىي تىل قىلىپ قوللىنىلىغان، شۇنىڭ
 بىلەن پارس تىلى ئەرەب تىلىنى بارا - بارا چەتكە قېقىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ
 رەسمىي ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئەدبىي تىلىغا ئايىلغان، ھەتا مەدرىسلەرنىڭ
 نۇوقۇش - نۇوقۇش ئىستلىرىدىمۇ پارس تىلى مەلۇم ئورۇنغا ئىگە بولغان.
 لېكىن، X ئۇرسىنىڭ ئالدىنىقى مەزگىلىدىن باشلاپ، ئىسلام دىننىڭ
 قاراخانىيلار خانلىقىدا ئارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب تىلى تۈركىي تىلىق
 مىللەتلەر ئارقىسىدا يەنلا كەڭ تەسرى كۆرسەتكەن. دەسلەپەنە ئىسلام دىنى
 «قۇرئان» تىل - يېزىقىنى مۇقدىدەس ۋە دەخلىسىز دەپ، دىن
 بىتىقادچىلىرنىڭ ئۇنى ئۆز تىلىغا تەرمىمە قىلىشىغا يول قويىماي، تامامەن
 ئەرەب تىل - يېزىقىدا نۇوقۇشنى شەرت قىلغانلىقى ئۇچۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ
 كۆپچىلىكىدە ئاز - تولا ئەرەب تىلى بىلىمگە ئىگە بولۇش بېھىتىاجى
 تۇغۇلغان، شۇ سەۋېتىن ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى ئۆزۈنۈچە ساقلىنىپ قالغان،
 XII ئۇرسىنىڭ كېينىكى يېرىمىغا كەلگەندىمۇ قاراخانىيلارنىڭ قەشقەر رايونىدا
 ھۆكۈمەت ھۆججەتلەرى، قانۇن ھۆكۈملەرىدە يەنلا ئەرمىچە سۆز - ئىبارىلەر
 قوللىنىلىغان. ئەرەب تىل - يېزىقىنىڭ ئارقىلىشى ئەينى چاغدا قاراخانىيلارنىڭ

قالىغانىدى، كېيىن، ياؤرۇپالقلار ئەرەب تەرجمە نۇسخىلىرىغا تايىنىش ئارقىلىق گرىك (يۇنان) مەدەنیيەتنىڭ شانلىق مۇھىمە قىيەتلىرىنى قايتىدىن تونۇش ئەمكانييەتكە ئىكە بولغان. ئەرەب پەلسەپسى گرىك پەلسەپ تىدىيىسىنى، بولۇپمۇ ئارستوتېلىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ھەققىي شەكىللەنگەن. "گرىك پەلسەپسى بىلەن نىسلام دىننى كېلىشتۈرۈش خىزمىتى ئەرەب كىندى باشلىغان، فارابى داۋاملاشتۇرغان، ئىنبىنى سىنا تاماڭلىغان^①. " شەرق بىلەن غەربىنىڭ ئىدىيىشى جەۋەھەرلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن بۇنداق پەلسەپسى ئالىم قاراشنىڭ يىتەكچىلىكىدە، مۇسۇلمان ئالىملەرى بىر مۇنچە ئەللەرنىڭ ئىلىمى نەتىجىلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلغان، ئاسترونومىيە، تىببىي ئىلىم، ماتېماتىكا، مەدەبىيات، تارىخ، جۇغرافىيە قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى تەزقىقىيات بارلىققا كەلگەن. خۇددى مەشھۇر بىر ھەدستە: "ئىلىم جۇڭكودا بولاسىمۇ، ئۇنى ئۇڭكىنچىلار" دېلىكەندەك، ئەرەب خەلقى بىلەن جۇڭگو خەلقى ئۇتتۇرسىدا بورۇنلا كەڭ كۆلەملەك مەدەنیيەت ئالماشتۇرۇش بولغانىدى. ئېلىملىزىنىڭ تاك، سۈڭ ئۇردىلىرىغا كەلگەن ئەرەب دۆلەتلىنىڭ ئەلچى ئەمەلدەدارلىرى، دىن تارقاتقۇچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئاسترونومىيە، تىببىي بىلىملىرنى ئېلىپ كەلگەن، ئېلىملىز خەلقى ئىجاد قىلغان كومپاس، قەغەز ياساش تېخنىكىسى، مەتبە ئەچىلىك تېخنىكىسى، ملتىق دورىسى، ھەزىسى قولى ۋە ئېلىملىزىنىڭ ھاتېمانىكا، خەميمىي، تىبابەتچىلىكىدە دائىر مول بىلىملىرىنى ئەرمەبلىر غەربىكە ئېلىپ بارغان.

مەدەنیيەت تارقىتىشنىڭ قورالى بولغان تىل - يېزىق جەھەتتىن قارىغاندا، ئەرمەبلىر ئۇتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغان چاغلاردا، مىلادى 688 — 705 - يىللار) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئەرەب تىلىنى "مۇقەددەس تىل" دەپ جاكارلىغان، ئۇنى رەسمىي دۆلەت تىلى قىلىپ بىلگىلەن.

^① ئەرەب قۇمۇسى تارىخي، 1 - قىسىم، 435 - بىت، مىت يازغان، ماجىەن تەرجمە قىلغان، سۇدا پاىسىخانىسى 1979 - بىل نىشرى.

بولغان مەدھىيە: كىتابىنىڭ نامى، مەنسى ۋە ئاپتۇرنىڭ تۈز ئەھۋالى قاتارلىق مەزمۇنلارنى تۈز ئىچىگە ئالغان. بۇ قىسىمدا ئاپتۇرنىڭ دىنىي ئېتقادى، سىياسىي پوزىسىسى، پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزەرى ھەمde ئىنسانىيەتنىڭ قىممىتى ۋە جەممىيەتكە بولغان ئومۇمىي قارشى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن، پۇتۇن داستانىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى گەۋدىلىك نۇرۇلگەن. پۇتۇن داستاندىكى ھېكاىيە، ۋەقەلىكلىرى 12 - بابىتىن باشلاپ قانات يايىدۇرۇلغان. داستاندا ئادالەت سىمۋولى كۈنتۈغىدى ئېلىگ (ھۆكۈمدار)، بەخت - سائىدەت سىمۋولى ئايىتىلدى (ۋەزىر)، ئەقل - پاراسەت سىمۋولى نۇگۇلۇمش (ۋەزىرنىڭ تۈغلى) ، قانائىت سىمۋولى ئۇدغۇرمىش (زاھىد) تىن ئىبارەت تۆت كىشىنىڭ ئوبرازى يارىتىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇتتۇرسىدىكى بىر قاتار مۇناسىۋەت ۋە نۇرغۇن دىئالوكلار ئارقىلىق قاراخانىيىلار خاندانلىقىدىكى دېئال ئىجتىمائىي ھايات تەسۋىرلەنگەن، مۇئەللىپىنىڭ ئالىمگە، تەبىئەتكە، ئىجتىمائىي كىشىلىك نۇرمۇشغا، ئىقتىصادىي تۇرمۇشغا، سىياسىي قانۇنغا، ئېتسىكا - ئەخلاققا، بولۇپمۇ دۆلەتى باشقۇرۇشقا بولغان قارشى ئىپادىلەنگەن.

2. «دۈۋانو لۇغاتىت تۈرك» قاراخانىيىلار دەۋرىدە دۇنياغا كەلگەن كاتتا تىلشۇناسلىق ئىسرى، دۇنيا بويىچە تۈنجى، مۇكەممەل، سىستېمىلىق تۈركىي تىللار لۇغىتى بولۇپ، تۇنى مەھمۇد ئىبنى ھۆسەين ئىبنى مۇھەممەد قەشقەرىي ھېجرييە 466 - يىلى جامادىل ئاخىرنىڭ 10 - كۇنى (دۇشەنبە)، يەنى مىلادى 1074 - يىلى 8 - ئائىنىڭ 1 - كۇنى يېزىپ پۇتۇرگەن. تۇ ئورىگىنالى تۆت قېيتىم تۆزگەرتىكەن، كىتاب پۇتكەندىن كېيىن، تۇنى سۇلابىسىيلار سۇلالسىنىڭ خەلپىسى ئەبۇلۇسا مۇقتەدى بىئەمرەللا (میلادى 1075 - يىلدىن 1094 - يىلغىچە تەختتە تۈرگان)غا تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسر ئەرەب تىلىدا يېزىلغان، مۇئەللىپ بۇ ھەقىتە مۇنداق دېگەن: "تىلگىرىكى ئەدبىلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەب لۇغەتلەرنىڭ تۈرۈلۈشكە ئۇخشىتىپ، بۇ كىتابنى (ب) بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسمىلاردىن باشلايمەن، " تەڭرى كىتابىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ كىتابىمىنى ھەمزە بىلەن

① «تۈركىي تىللار دۈوانى»، رەسمى تېكىست، 4 .. 31 . بەتلەر.

ئەدیب، ئالملەرنىڭ تۈركىي تىلدا ئەرەب يېزىقى بىلەن ئەسەر يېزىشى ئۇچۇنۇ يول ئېچىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىلە، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بىزىقىنىڭ ئەرەبچە يېزىققا كۆچۈشىگە تۈرتىكە بولغان. قاراخانىيلار دەۋرىىدە ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىق مىسىز يۈكىسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك»، «دۇۋانلۇغاتتى تۈرك»، «ئەتبەتۇلەملىق»، قاتارلىق ئەسەرلەر شۇ زاماندىكى ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىق تەرەققىپاتىنىڭ ناماينىدىلىرىدۇر.

1. «قۇتادغۇبىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلم) - ”ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسەرde ياشغان بۇيۇك مۇتەببىك كۈفر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان چوڭ ھەجمىلىك داستان. بۇ داستان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىن ھازىرچە بىزنىڭ دەۋرىمىزگەچە يېتىپ كەلگەن پىكانە بەدىنى ئەسەر وە XI ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنسى بولۇش بىلەن ئۇلۇغ ۋەتىننىمىز جۇڭگۈنىڭ مەددەنیەت خەزىنسىدىكى بىباها گۆھەرلەرنىڭ بىرى ۋە خەلقىمىزنىڭ ئېپتىخارى ھېسابلىنىدۇ. ①“ داستان قەشقەرde يېزىلغان بولۇپ، مۇئەللىپىنىڭ ئېيتىشىچە، هىجرىيىنىڭ 462 - يىلى 18 ئايدا تاماملىغان. داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتى مىلادى 1069 - 1070 - يىللەرغا توغرا كېلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندا تۈغۈلۈپ، ئۇزىنىڭ ئىجادىي پاڭالىيىتىنى قەشقەرde ئۆتكۈزگەن. ئۇ داستانى يېزىپ پۇتتۇرگەندىن كېپىن، ئۇنى قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى تاۋاچاج بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپىكە ” خاس ھاجىپ^②“ لق ئۇۋاتانى بەرگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئاللاغا، پەيغامبەرگە ھەم تۆت ساھابىگە ئۇقۇلغان مەدھىيە: يەتتە يۈلتۈز، 12 بۇرچ؛ بىلسەن ۋە ئەقل؛ تىل؛ ياخشىلىققا

① «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نىشرىيەتى نەشرى، 4 - بىت.
② ”ھامىپ“ تەرىپچە سۆز بولۇپ تارىجى، ئاڭالەتدار، خانلىك ئەڭ بىقىن مىللەتچىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈردىز، مەھمەد، قاشقىرىنىڭ ئېپتىشىچە، بۇ سۆزىنىڭ قەدىمكىن تۈرچىسى ئاتاباڭو، يەنى تايىنچ دەيدەكتۈر. (دۇۋانلۇغاتتى تۈرك)، فۇتن ئۆسخا، 230 - بىت.

چۈشىنىشلىك ئىنسىكلوبىدىيە « دېيشىكە مۇناسىپ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق، ئۇنىڭ نۇڭ بۇرۇن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى ئىرانلىق مۇھەممەد ئىبنى ئېبۇ بەكرى ئىبنى ئېبۇلەتى ڈېگەن كىشى هىجرىيىنىڭ 644 - يىلى (مىلادى 1266 - يىلى) كۆچۈرۈپ چىققان .

3. « ئەتبەتۈلەقاقيق » قەشقەر تىلدا يېزىلغان دىداكتىك داستان بولۇپ، شائىر ئەمەد ئىبنى مەھمۇد يۈكىنەكى XIII ئەسرىنىڭ باشلىرىدا يېزىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەدارى ئەمر مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان، پۇئۇن كتاب 14 باب، 480 مىسرا بولۇپ، كېينىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا خاتىمە تەرقىسىدە 28 مىسرا شېئر قوشقان . « ئەتبەتۈلەقاقيق » داستاننىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبى « قۇتادغۇبىلىك » بىلەن ئۇخشاش، ئۇنىڭدا ئىسلام كلاسىك شېئرىيەت شەكلى قوللىنىلغان . كىتابنىڭ باش قىسىدا ئاللاغا، پەيغەمبەرگە، تۆت ساھابىگە ۋە ئەمەرگە مەدھىيە ئۇقۇلغان ھەم بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت بايان قىلىنغان، ئۇنىڭدىن كېيىن پەلسەپ، ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئۆتكەن . ئاپتۇر قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللەرىدە ياشىغان بولغاچقا، خانلىقتىكى ئۇرۇش مالماڭچىلىقلەرى، جەمئىيەتنىڭ داۋالغۇشى، ئىكلىكىنىڭ خارابلىشىشى، خەلقنىڭ ئېغىر جەبرى - جاپا ئىچىدە قالغانلىقى، ئەدەب - ئەخلاقنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن . ئاپتۇر بۇ ھەقتە ئەستايىدىل ۋە جىددىي پوزىتسىيە بىلەن ئۆز كۆز قارشى ۋە تەشەببۈسىنى ئوتتۇرغا قوپۇپ، جەمئىيەتسىكى تەڭسىزلىك ئۇستىدە شىكايدەت قىلىپلا قالماستىن، مۇسۇلمانچىلىقىنىڭ يوللىرىنى ئالاھىدە تەشۇنچە قىلغان . ئۇ كىشىلەرنى دىننىي نەسەھەت ئارقىلىق قايل قىلىپ، ئىسلام قائىدىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقىنى ئەسىلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن . ھازىر « ئەتبەتۈلەقاقيق » نىڭ بىر قەدر مۇكەممەل بولغان ئۈچ خەل كۆچۈرمە نۇسخىسى بار : سەمەرقەند A نۇسخىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن) ، ئىستانبۇل B نۇسخىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن

باشلدىم^①. ”

بۇ كىتاب سەككىز بۆلۈمگە بۆلۈنگەن، ھەربىر بۆلۈمى ئىسىملار ۋە پېشلار شەكلىدە ئىككى قىسىمغا ئايىرلۇغان. ھەربىر قىسىم يەنە بايلارغا ئايىرلۇغان، ھەربىر بابىتىكى سۆزلۈكلەر ئىككى ھەرىپتن تۈزۈلگەن سۆزلەر، ئۈچ ھەرىپتن تۈزۈلگەن سۆزلەر، تۆت ھەرىپتن تۈزۈلگەن سۆزلەر دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنگەن. سۆزلەملەر ئەرمىچە ھەربىر بىلەن يېزدىش، يەشمىسى بېرىلگەن. كىتابقا 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە جۈملە)، تۈرلۈك تېمىدىكى 242 كۇپىلتىشىئىر، 200 دىن ئارتۇق ھېكمەتلىك سۆز، ماقال ئەتمىسىل كىركۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسگە دائىر مول بىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر پارچە خەزىتە بېرىلگەن. بۇ خەزىتىدە ئاپتۇر ئۆز زامانسىدا ئۆزىكە مەلۇم بولغان دۇنيانى سىزىپ چىققان، بۇ زامانمىزىغە يېتىپ كەلگەن ئەڭ بۇرۇنقى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا خەزىتىسى ھېسابلىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، XI ئەسرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقەرنىڭ ماددىي مەدەنىيەتى، تۈرمۇش ئادىتى، مىللەت ۋە جاي ناملىرى، تۈرۈق - قەبىللەرنىڭ ئايىرلىشى، تۈرۈق - تۈغان ۋە نىكاھ ئىشلىرىغا دائىر ئاتالغۇلار، تۈرلۈك ۋەزىپە - مەنسىپ ۋە ئۇنىۋان ناملىرى، يېمەك - ئىچمەكلىر نامى، ئۆي قوللىرى ۋە ئۆي ھايۋانلىرى، ياخاپى قوش ۋە ياخاپى ھايۋانلار ناملىرى، چارۋىچىلىققا دائىر ئاتالغۇلار، ئۆسۈملۈك ۋە زىرائەتلەر، ئاسترونومىيە ئاتالغۇلرى ۋە شەھەر - جاي ناملىرى، خەلق كالپىدارى، ئاي ۋە كۈنلەر ناملىرى، جۇغراپىيە ئاتالغۇلرى، ھەرخىل كېسەللەكلىكەر ۋە دورا-دەرمەك ناملىرى، ئاناتومىيە ئاتالغۇلرى، مېتال ۋە مېنبراللار، ھەربىي ئىشلار، تەنتەربىيە ۋە مەمۇرىيەت ئاتالغۇلرى، تارихىي شەخسلەر ۋە ئۇپسانشىقى شەخسلەر ئىسىمى، دىننى ۋە مىللە ئاتالغۇلار، باللار ئويۇنى ۋە كۆكۈل ئىچىش پاڭالىيەتلەرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ”ئىخچام ۋە